

दार्चुलेली भाषिक भेदको अध्ययन

सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकार सामाजिक विकास मन्त्रालय अन्तर्गत
अनुसन्धान सम्बन्धी क्षमता विकास कार्यक्रमका लागि
तयार गरिएको अनुसन्धान

प्रस्तोता
उपप्रा. भुवेश्वरी बडू
सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय, केन्द्रीय क्याम्पस
महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर

२०८१

कृतज्ञता ज्ञापन

मैले सुदूरपश्चिम प्रदेश सामाजिक विकास मन्त्रालयले आहवान गरेको अनुसन्धानमा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, भाषिक क्षेत्र मध्ये भाषिक क्षेत्रमा यस क्षेत्रका भाषाहरूको अध्ययन गर्ने अवसर पाए । यसै क्रममा मेरो दार्चुलेली भाषिक भेदको अध्ययन शीर्षकको अनुसन्धान प्रस्ताव स्वीकृत गरी यस शीर्षकमा अध्ययन गर्ने अवसर प्रदान गर्ने सामाजिक विकास मन्त्रालय अनुसन्धान तथा मूल्याङ्कन शाखालाई कृतज्ञता ज्ञापन गर्न चाहन्छु । यसका साथै अनुसन्धान शाखाका कर्मचारीहरूलाई समेत धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस अनुसन्धान लेखनका क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूका सैद्धान्तिक पुस्तकहरूका साथै शोध प्रबन्धहरूको सहयोग लिइएको छ । ती सम्पूर्ण सन्दर्भ पुस्तकका रचनाकारहरू तथा लेखकहरू प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत अध्ययनमा उक्त सन्दर्भ सामग्रीहरूलाई इमान्दारीपूर्वक सन्दर्भाङ्कन गर्नु आफ्नो नैतिक जिम्मेवारी ठानिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययन कार्यसँग सम्बन्धित उपयोगी सामग्रीहरू जुटाउन तथा समय समयमा समूह छलफलमा सहभागी भई आवश्यक राय, सुझाव दिनुहुने प्राध्यापक साथै सम्पूर्ण सहपाठी मित्रहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस कार्यलाई मूर्त रूप प्राप्त गराउनका लागि आवश्यक सही तथा यथार्थ सूचना दिई भाषिक तथ्याङ्क सङ्कलनमा सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण सूचकहरू, सही तथ्य सङ्कलनका लागि सूचकहरूको पहिचान गर्न सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण व्यक्तिहरू तथा नयाँ नेपाल एफ.एम. दार्चुलाबाट विभिन्न प्रसङ्गमा गरिएका जनबोली, संवाद, विज्ञापन तथा महाकाली एफ.एम. कञ्चनपुरले प्रसारण गर्ने हुक्का चिलिम कार्यक्रमलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । दार्चुलेली भाषाका सामग्री उपलब्ध गराउने दार्चुला एफ.एम. का सञ्चालक कमलराज जोशी र समाचारवाचक श्री प्रकाश भट्ट र सोहिता बोहरा, तथा कम्प्युटर सेटिङ्गमा सहयोग गर्ने अनमोल कम्प्युटर महेन्द्रनगरका सञ्चालक टेक सिंह भण्डारी र दिपेन्द्र सिंह भण्डारीलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

भुवेश्वरी बडू

विषय सूची

	पेज नं.
अध्याय - एक : विषय परिचय	१-५
१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	३
१.३ अध्ययनको औचित्य	३
१.४ अनुसन्धानका उद्देश्यहरू	४
१.५ अध्ययनको परिसीमा	५
१.६ अध्ययनको रूपरेखा	५
अध्याय - दुई : साहित्यको पुनरावलोकन	६-१३
२.१ प्रायोगिक साहित्यको पुनरावलोकन	६
२.२ अनुसन्धान अन्तर	१२
२.३ सैद्धान्तिक ढाँचा	१२
अध्याय - तीन : अध्ययन विधि	१४-१७
३.१ अनुसन्धान ढाँचा	१४
३.२ अनुसन्धान विधि छनोट	१५
३.३ अनुसन्धान उपकरण	१५
३.४ नमुना छनोट	१५
३.५ तथ्याङ्कको सङ्कलन, विश्लेषण र व्याख्या	१६
३.६ अवधारणात्मक रूपरेखा	१७
अध्याय - चार : दार्चुलेली भाषिक भेदको स्वरूप	१८-२८
४.१ दुँहुँली भाषा र यसको क्षेत्र	१८
४.२ मारमाली भाषा र यसको क्षेत्र	२०
४.३ लेकमेली भाषा र यसको क्षेत्र	२४
४.४ सारांश	२६
अध्याय - पाँच : दार्चुलेली भाषाको रूपतात्विक अध्ययन	२९-४३
५.१ रूप व्यवस्था	२९
५.१.१ रूपायन प्रक्रिया	३०
५.१.२ रूपायन हुने कोटि र तिनका आधारहरू	३२

५.२ नामको रूपायन	३२
५.२.१ लिङ्गका आधारमा नामको रूपायन	३२
५.२.२ वचनका आधारमा रूपायन	३५
५.२.३ आदरका आधारमा रूपायन	३७
५.२.४ कारक/विभक्ति नियमका आधारमा नामको रूपायन	३८
५.३ सारांश	४३
अध्याय - छ : दार्चुलेली भाषिक भेदको समाजभाषिक अवस्था	४४-५३
६.१ दार्चुलेली समाजमा जातीय र वर्गीय भेद	४४
६.१.१ ब्राह्मण	४४
६.१.२ क्षेत्री	४५
६.१.३ ठकुरी	४६
६.१.४ दशनामी/योगी (नाथ गिरी)	४६
६.१.५ दलित	४७
६.१.६ भोटे (सौका) जाति	४७
६.२ सामाजिक सांस्कृतिक व्यवहार	४८
६.२.१ पारिवारिक सम्बन्ध	४८
६.२.२ भेषभूषा	४९
६.२.३ चाडपर्व	५०
६.३ सामाजिक संस्कार	५१
६.३.१ छैटी (छट खेलाउनु)	५१
६.३.२ न्वारन	५१
६.३.३ भातचखाइ (अन्नप्राशन)	५२
६.३.४ ब्रतबन्ध (ब्रतु)	५२
६.३.५ विवाह संस्कार	५३
६.४ सारांश	५३
अध्याय - सात : प्राप्ति तथा निष्कर्ष	५४-५५
सन्दर्भ सामग्री	
परिशिष्टहरू	

तालिका सूची

	पेज नं.
तालिका १, दुँहुँली, मारुमाली र लेकमेली भाषाका शब्दहरू	२७
तालिका २, रूपायन प्रक्रिया	३१
तालिका ३, ओकारान्त नामको स्त्रीलिङ्गी रूप	३२
तालिका ४, प्रत्ययबाट स्त्रीलिङ्गी रूप	३३
तालिका ५, शब्द परिवर्तनबाट स्त्रीलिङ्गी रूप	३४
तालिका ६, मानवेतर सजीव र निर्जीवमा स्त्रीलिङ्गी रूप	३५
तालिका ७, ओकारान्त नामको बहुवचन	३६
तालिका ८, ओकारान्त बाहेकका नामको बहुवचन	३६
तालिका ९, भाववाचक नामको बहुवचन	३७
तालिका १०, नामको आदरार्थी रूप	३८
तालिका ११, नामको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन	३९
तालिका १२, नामिक पदसँग आउने विभक्ति चिन्हहरू	४०
तालिका १३ नाममा नामयोगी लाग्दा बन्ने तिर्यक रूपहरू	४०
तालिका १४, नामको सम्बोधनयुक्त तिर्यकरूप	४१
तालिका १५, ओकारान्त बाहेकका नामको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन	४१
तालिका १६, 'उ' अन्त्यमा आउने नाम र क्रियाको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन	४२
तालिका १७, 'गेदो' शब्दको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन	४२

अध्याय - एक

विषय परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

प्रस्तुत अनुसन्धान *दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको अध्ययनमा* केन्द्रित रहेको छ । सुदूरपश्चिम भाषा संस्कृतिको अत्यन्त सुन्दर बगैचा हो, अझ दार्चुला जिल्ला दुई देशसँग सीमाना जोडिएको हुनाले पनि अनेकौं भाषा र संस्कृतिको सुन्दर क्रिडा स्थल जस्तो लाग्छ । जसरी बगैचामा अनेकौं फुलहरूले बगैचाको शोभा बढाइ रहेका हुन्छन् । त्यसैगरी भाषा र संस्कृतिले पनि त्यस क्षेत्रको मौलिक पहिचानलाई विश्व सामु चिनाइ रहेका हुन्छन् तसर्थ सुदूरपश्चिम प्रदेशमा रहेका भाषाहरूको अध्ययन अनुसन्धान हुनु आवश्यक छ । दार्चुलेली भाषा खास गरेर नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको दार्चुला जिल्लामा बोलिने भाषा हो । यसको सम्बन्ध भारतमा बोलिने कुमाउनी भाषासँग समेत रहेको छ । यो भारोपेली परिवारको भाषा हो । दार्चुलामा बसोबास गर्ने अधिकांश दार्चुलेलीहरूको मातृभाषा पनि हो । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य दार्चुलेली भाषिक भेदको रूपतात्विक र समाजभाषिक अवस्थाको अध्ययन गर्नु रहेको छ । दार्चुला जिल्ला भाषा र संस्कृतिमा अत्यन्त सम्बृद्ध जिल्ला हो । यहाँ थुप्रै भाषा भाषिका मानिसहरूको मिश्रित बसोबास पाइन्छ । दुई देशसँग सिमाना जोडिएको हुनाले पनि यस क्षेत्रको भाषा प्रयोगमा अनेकौं विविधता रहेका पाइन्छन् । यस क्षेत्रमा रहेका कयौं मातृभाषाका मौलिक रूपहरू अध्ययन अनुसन्धानको अभावमा लोप भैसकेका छन् भने कयौं भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा छन् । तसर्थ यस क्षेत्रको भाषा र संस्कृतिको अध्ययन हुनु आवश्यक छ । दार्चुलेली भाषा मौखिक परम्परामा बाँचेको भाषा भएपनि वर्तमान समयमा यस भाषाका बारेमा केही अध्ययन अनुसन्धान भैरहेका छन् । यसमा साहित्यको लेखन पत्र पत्रिको प्रकाशन केही सीमित मात्रामा भएपनि खासै हुन सकेका छैनन् । त्यसैले पनि यसका भाषिक भेदहरूको अध्ययन हुनु आवश्यक छ ।

आजको मानव समुदाय दिन प्रतिदिन आयातीत जीवनशैलीमा रमाइ रहेको छ । युवा पिँढी विदेश पलायन हुने क्रम दिनप्रतिदिन बढी रहेको छ । युवाहरूमा विदेशी भाषाप्रतिको मोह बढी रहेका बेला यस्ता युवाहरूमा समेत केही मात्रामा भएपनि यस्ता अध्ययनहरूले आफ्नो भाषा र संस्कृतिप्रति मोह जाग्ने छ । वर्तमान युवा पिँढीमा बढ्दै गइरहेको विदेशी भाषाप्रतिको मोह केही मात्रामा भएपनि घटाउनु आवश्यक देखिन्छ ।

नेपाल अनेकौ भाषा र संस्कृतिको उद्गम स्थल हो । अझ सुदूरपश्चिम अत्यन्त भाषिक विविधताले भरिएको प्रदेशभित्र पर्दछ । यहाँका थुप्रै भाषाहरू खोज र अनुसन्धानको अभावमा लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन् भने कयौँ भाषाहरू लोप भैसकेका छन् । यसरी स्थानीय स्तरमा रहेका भाषा लोप हुनु भनेको एउटा संस्कृति नै समाप्त हुनु हो । भविष्यमा यस्तो दिन आउन सक्छ, जसले मातृभाषाहरूको अस्तित्व समाप्त भएर विदेशी भाषा र संस्कृतिमात्र हाम्रो सामु देखिने छन्, सपछि अबको नयाँ पुस्ता हाम्रा मौलिक पहिचान, सस्कार र संस्कृतिबाट टाढा रहने छन् । यस्तो अवस्था आएमा एकदिन हाम्रा सस्कार र संस्कृति नै समाजबाट हराएर जाने छन् तसर्थ यस अध्ययनले केही मात्रामा भएपनि मातृभाषाहरूको संरक्षण र विकासमा मद्दत मिल्ने देखिन्छ । यो अध्ययन दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको अनुसन्धान र विश्लेषणमा महत्वपूर्ण हुने देखिन्छ । यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषा जान्न चाहाने जोसुकैलाई पनि सहयोग गर्ने देखिन्छ ।

भाषा मानव जीवनको अमूल्य सम्पत्ति हो । भाषासँग संस्कृति पनि जोडिएको हुन्छ । यस्तो अमूल्य सम्पत्तिको रूपमा रहेको भाषाको संरक्षण र विकासमा राज्यले कुनै ध्यान दिएको देखिदैन । यस्ता भाषाहरूको अध्ययनका लागि प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, यहाँका व्यक्ति र समुदायले लाग्नु आवश्यक देखिन्छ । लामो समयसम्म भाषाको अध्ययन अध्यापनमा लागेका प्राध्यापक, अन्वेषक विश्लेषक, अनुसन्धाहरूले त भन यसको विकास र संरक्षणमा ध्यान दिनु नितान्त आवश्यक छ । यस्ता अनुसन्धानले स्थानीय स्तरमा रहेका भाषाहरूको संरक्षणमा केही मात्रामा भएपनि मद्दत पुरयाउने देखिन्छ । मानिसले कुनै पनि कार्य गर्छ भने त्यसको कुनै न कुनै उद्देश्य राखेको हुन्छ । उद्देश्य विनाको कार्यले अन्तिम रूप प्राप्त गर्न सक्दैन । अनुसन्धानकर्ता दार्चुलेली भाषाको मुल वक्ता भएकाले समेत यस अध्ययनमा चाँसो बढेको हो । यस अध्ययनले केही मात्रामा भएपनि आफ्नो भाषा र संस्कृतिको क्षेत्रमा टेवा पुग्ने हुनाले मातृभाषामा अध्ययन गर्न लागिएको हो । भाषा र संस्कृति राष्ट्रका गहना हुन । वर्तमान समयमा युवा पिढीमा आफ्नो भाषा र संस्कृतिप्रतिको मोह घटी रहेको छ । विश्वव्यापीकरणको वर्तमान समयमा आयातीत जीवनशैलीमा रमाइ रहेको युवा समुदायलाई केही मात्रामा भएपनि यस्ता अध्ययनले मातृभूमि र मातृभाषाप्रति सोच्न बाध्य गरेको छ ।

दार्चुला सुदूरपश्चिम प्रदेशको उत्तरी भेगमा अवस्थित एउटा सुन्दर हिमाली तथा पहाडी जिल्ला हो । नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदहरूको स्थलगत सर्वेक्षण हुन वाँकी नै रहेको

अवस्थामा यस अध्ययनमा भाषाविद् बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजनलाई आधार बनाइ दार्चुला जिल्लाको अधिकांश भागमा बोलिने स्थानीय बोली दुँहुली, मार्माली र लेकमेली भेदलाई दार्चुलेली भाषिक भेद भनेर अध्ययन गरिएको छ । यस जिल्लाका नौ वटा स्थानीय निकायमा बोलिने स्थानीय भेद दुँहुली, मार्माली,लेकमेली दार्चुलेली भाषाका भाषिक भेद हुन । यिनै भाषिक भेदहरूको अध्ययन यसमा गरिएको छ । दार्चुलेली भाषाका क्षेत्रहरू पहिचान गरी भाषिक भेद पत्ता लगाउनु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । क्षेत्र कार्य र गुणात्मक ढाँचा अपनाइ यस अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

दार्चुलेली भाषा नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेद भएपनि यसका भाषिक भेद उपभेदहरूको हालसम्म पनि खासै अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको छैन । दार्चुलेली नेपालीका भाषिक भेदहरूको रूपतात्विक अवस्था के कस्तो छ भन्ने विषयमा प्राज्ञिक दृष्टिले अध्ययन कार्य हुन बाँकी देखिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनको जिज्ञासा दार्चुलेली भाषिक भेद के कस्ता छन् भन्ने विषयलाई बनाइएको छ । दार्चुलेली भाषा सुदूरपश्चिम प्रदेशको महत्त्वपूर्ण भाषा भएपनि यस भाषामा प्रयाप्त अध्ययन अनुसन्धान हुन नसकेकाले यसै समस्याको समाधान र अध्ययन कार्यको सहजताका लागि यस अनुसन्धानमा निम्न लिखित समस्याहरू निर्धारण गरिएका छन् ।

- (क) दार्चुलेली भाषिक भेद के कति छन् ?
- (ख) दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको रूपतात्विक अवस्था के कस्तो छ ?
- (ग) दार्चुलेली भाषाको समाजभाषिक अवस्था कस्तो छ ?

यिनै जिज्ञासाहरूको प्राज्ञिक समाधानतर्फ यो अनुसन्धान केन्द्रित रहेको छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

दार्चुलेली भाषिक भेदहरूका बारेमा फुटकर रूपमा केही अध्ययन अनुसन्धान भए तापनि यसका भाषिक भेदहरूको खासै अध्ययन विश्लेषण भएको छैन । यस विषयमा हालसम्म नभएका र भाषिक भेदको अनुसन्धानमा चाँसो राख्नेहरूलाई प्रस्तुत अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ । दार्चुला जिल्लामा सामाजिक र सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ भने यहाँको भाषामा पनि त्यो विविधता स्पष्ट रूपमा झल्केको पाइन्छ । यहाँ विभिन्न भाषा

जाति र संस्कृतिका व्यक्तिहरूको उपस्थिति रहेको छ । यसरी दार्चुलेली भाषामा पाइने भाषिक विविधतालाई उजागर गर्ने प्रयत्न यस अध्ययनमा गरिएको हो । त्यस्तै प्राज्ञिक दृष्टिले यस क्षेत्रका भाषिक भेदका विशेषताका साथै तिनका रूपतात्विक र समाज भाषिक अवस्थाको अध्ययन विश्लेषण गर्नु उपयुक्त ठानिएको हो । दार्चुलेली भाषामा, सामाजिक र सास्कृतिक विविधता पाइन्छ । यस अध्ययनमा दार्चुलेली भाषाका भाषिक भेदहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिने भएकाले प्रस्तुत अध्ययनबाट भाषा सम्बन्धी रूचि भएका भाषाका अध्येताहरू, स्थानीय शिक्षक, विद्यार्थीहरू, पाठ्यक्रम निर्माताहरूलाई सहयोग पुग्ने भएकाले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण र महत्त्वपूर्ण रहेको छ । दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको अध्ययन अहिलेसम्म कसैले नगरेको र मौलिक विषय भएको हुनाले पनि यो शोधकार्य प्राज्ञिक दृष्टिले औचित्यपूर्ण रहेको छ । फलतः यो अध्ययन दार्चुलेली भाषिक भेदको अध्ययन अनुसन्धानमा रूचि राख्ने सबैका लागि औचित्यपूर्ण रहेको छ । नेपाल सरकारले संविधानमा व्यवस्था गरी मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम अगाडि बढाएको छ । यस सन्दर्भमा यहाँका स्थानीय निकायहरूलाई स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न पनि यो अध्ययन उपयोगी रहेको छ । दार्चुलेली भाषा सम्पूर्ण जिल्ला भरी एक समान रूपमा नबोलिए पनि भाषाका धेरै रूपहरूमा समानता पाइन्छ । यस अध्ययनले भाषा र संस्कृतिको विकासमा समेत थोरै भएपनि सहयोग पुऱ्याउने हुनाले यसको अध्ययन गर्नु उचित देखिन्छ । तसर्थ यस अध्ययनले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माता तथा उक्त भाषामा अध्ययन अनुसन्धान गर्न रूचि राख्नेहरूलाई सहयोग गर्नेछ । उपर्युक्त तथ्यहरूको आधारमा प्रस्तुत समस्या शीर्षक माथिको अध्ययन औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

१.४ अनुसन्धानका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधको उद्देश्यमाथि समस्यामा औल्याएका जिज्ञासाहरूको प्राज्ञिक समाधान गर्नु हो । यसका लागि प्रस्तावित अध्ययनमा निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखिएका छन् ।

- (क) दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको पहिचान गर्नु,
- (ख) दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको रूपतात्विक अवस्थाको अध्ययन गर्नु,
- (ग) दार्चुलेली भाषिक भेदको समाज भाषिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु,

उपर्युक्त उद्देश्य कथनमा केन्द्रित रही प्रस्तुत शोधकार्यलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत अध्ययनको शीर्षक *दार्चुलेली भाषिक भेदको अध्ययन* गर्नु रहेको छ । यसमा क्षेत्रकार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी वर्णनात्मक, व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक दृष्टिकोणले अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनको सीमाङ्कनका क्रममा दार्चुलेली भाषाका यस जिल्लाका तीनवटा स्थानीय निकायमा अत्यधिक रूपमा बोलिने दार्चुलेली भाषाका पनि दुँहुली मारमाली र लेकमेली भेदलाई मात्र अध्ययनको केन्द्र मानिएको छ । तसर्थ यो अध्ययन दार्चुला जिल्लाका भाषिक भेदमामात्र केन्द्रित रहेको छ । यसका लागि शोधकर्ता स्वयम् दार्चुलेली भाषाको दुँहुली भेदको वक्ता भएकाले त्यस भेगका मातृभाषी वक्तासँग आफूसमेत सहभागी भएर प्रत्यक्ष रूपमा सामग्री सङ्कलन गरिएका छन् । यस अध्ययनमा दार्चुला जिल्लाभित्रका सबै स्थानीय निकायलाई नसमेटेर दुँहुली मारमाली र लेकमेली भाषी वक्ता अत्यधिक भएका क्षेत्रहरू दुँहुँ गाउँपालिका, व्यास गाउँपालिका र लेकम् गाउँपालिकालाई मात्र अध्ययनको केन्द्र मानिएको छ । यसै क्षेत्रको केन्द्रियतामा यस अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ । यस अध्ययनमा क्षेत्रकार्य विधि प्रमुख रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । यिनै क्षेत्र र भाषामा केन्द्रित रहेर यस अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गरिएको हुनाले यो शोधको सीमा हो ।

१.६ अध्ययनको रूपरेखा

अध्याय एक : परिचय

अध्याय दुई : साहित्यको पुनरावलोकन

अध्याय तीन : अध्ययन विधि

अध्याय चार : दार्चुलेली भाषिक स्वरूप

अध्याय पाँच : दार्चुलेली भाषाको रूपतात्विक अवस्था

अध्याय छ : दार्चुलेली भाषाको समाजभाषिक अवस्था

अध्याय सात : प्राप्ति र निष्कर्ष

परिशिष्ट क अनुसन्धान प्रश्नावली

परिशिष्ट ख लेकमेली भाषाको कथा

परिशिष्ट ग दार्चुला जिल्लाको नक्सा

परिशिष्ट घ फोटो

अध्याय - दुई

साहित्यको पुनरावलोकन

प्रस्तुत अनुसन्धान कार्य भाषिक दार्चुलेली भेदहरूको अध्ययनमा केन्द्रित भएकाले भाषिक भेदसम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणमा आधारित भएर साहित्यको पुनरावलोकन गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि भाषिक भेदसम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणको क्षेत्रमा प्रकाशित पुस्तक, शोध प्रबन्ध, शोधपत्र, लेखरचना आदिमा भए गरेका कार्यलाई पूर्वकार्यको समीक्षामा समावेश गरिएको छ । पछिल्लो समयमा भाषासम्बन्धी भए गरेका विभिन्न अध्ययनहरूले दार्चुलेली भाषालाई महत्वपूर्ण भाषाका रूपमा स्वीकार गरी यस भाषाका बारेमा केही मात्रामा अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको अध्ययन विश्लेषणका लागि यस भाषामा लेखिएको परिचय, पुस्तक, ग्रन्थ, लेखरचना, लोक कथा, फाग, मागल, उखान टुक्का, दार्चुलेली भाषा बोल्ने व्यक्तिको विवरण, विद्यावारिधि, दर्शनाचार्य, स्नातकोत्तर तहका शोध प्रबन्ध, शोधपत्रकासाथै दार्चुला जिल्लामा अवस्थित स्थानीय निकाय, सरकारी निकायका मुखपत्रहरू, बुलेटिनहरू, वेवसाइटमा राखिएका विषयवस्तु र सूचनाहरू, दुँहुँ गाउँपालिका, मारमा गाउँपालिका र लेकम् गाउँपालिका पार्श्वचित्र, मुखपत्र, वेवसाइटमा राखिएका सूचनाहरू, त्यस क्षेत्रमा भाषासम्बन्धी लेखिएका लेखहरू आदिलाई अध्ययनको आधारका रूपमा लिइएको छ । यसका साथै दार्चुलेली भाषाका निकट रहेका वैतडेली, बाजुरेली, डोटेली, डडेल्लधुरेली, अछामी, बभाडी आदि भाषाहरूमा लेखिएका लेखरचना, पुस्तक, शोधपत्र शोध प्रबन्ध आदिलाई समेत पुनरावलोकनका रूपमा अध्ययन गरिएको छ । दार्चुलेली भाषालाई यसअघि नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भाषिक भेद मानी त्यसैका आधारमा अध्ययन विश्लेषण हुँदै आएको भए तापनि यस अध्ययनमा पछिल्लो समयमा भाषा आयोग वि.सं. २०६८ ले गरेको भाषिक सर्वेक्षण वर्गीकरणका आधारमा दार्चुलेली भाषालाई जिल्लागत भाषामानी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यसै आधारमा पूर्वकार्यको पुनरावलोकनबाट प्रस्तुत अध्ययन कार्यलाई मार्गदर्शन हुने भएकाले तिनलाई कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.१ प्रायोगिक साहित्यको पुनरावलोकन

प्रस्तुत शोधकार्य दार्चुलेली भाषिक भेदको अध्ययनमा केन्द्रित भएकाले भाषिक भेदसम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणमा आधारित भएर साहित्यको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

यस अध्ययनका लागि भाषिक भेद सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणको क्षेत्रमा प्रकाशित पुस्तक, शोध प्रबन्ध, शोधपत्र, लेखरचना आदिमा भए गरेका कार्यलाई पूर्वकार्यको समीक्षामा समावेश गरिएको छ । पछिल्लो समयमा भाषासम्बन्धी भए गरेका विभिन्न अध्ययनहरूले दार्चुलेली भाषालाई महत्त्वपूर्ण भाषाका रूपमा स्वीकार गरी यस भाषाका बारेमा केही मात्रामा अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषिक भेदको अध्ययन विश्लेषणका लागि दार्चुलेली भाषाको परिचय, पुस्तक, ग्रन्थ, लेखरचना, उखान टुक्का, दार्चुलेली भाषा बोल्ने व्यक्तिको विवरण, विद्यावारिधि, दर्शनाचार्य, स्नातकोत्तर तहका शोध प्रबन्ध, शोधपत्र आदिका अध्ययनलाई आधारका रूपमा लिइएको छ । यसका साथै दार्चुलेली भाषाका निकट रहेका वैतडेली, बाजुरेली, डोटेली, डडेलधुरेली, अछामी, बभाडी, कुमाउनी आदि भाषाहरूमा लेखिएका लेखरचना, पुस्तक, शोधपत्र शोध प्रबन्ध आदिलाई समेत पुनरावलोकनका रूपमा अध्ययन गरिएको छ । दार्चुलेली भाषालाई यसअघि नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भाषिक भेद मानी त्यसैका आधारमा अध्ययन विश्लेषण हुँदै आएको भए तापनि यस अध्ययनमा पछिल्लो समयमा भाषा आयोग वि.सं. २०६८ ले गरेको भाषिक सर्वेक्षण वर्गीकरणका आधारमा दार्चुलेली भाषालाई जिल्लागत भाषामानी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यसै आधारमा पूर्वकार्यको पुनरावलोकनबाट प्रस्तुत अध्ययन कार्यलाई मार्गदर्शन हुने भएकाले तिनलाई साहित्यको पुनरावलोकनका, रूपमा अध्ययन गरी कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बडू (२०६१) ले *दार्चुलेली स्थानीय भाषिका र नेपाली भाषा बिचको तुलनात्मक अध्ययन* शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेखेकी छन् । यसमा उनले दार्चुलेली भाषाको सामान्य परिचय दिनु, दार्चुलेली भाषाका शब्दहरूको रूपान्तरण प्रस्तुत गर्नु, दार्चुलेली भाषाका वाक्यतत्त्व कारक विभक्तिको विशेषता औल्याउनु, दार्चुलेली भाषिका र नेपाली भाषा बिच गरिएको तुलनात्मक अध्ययनको सारांश दिनु जस्ता उद्देश्यहरू उक्त शोधमा निर्धारण गरेको पाइन्छ । उक्त अध्ययनमा दार्चुलेली भाषिका नेपाली भाषाका दृष्टिले केही भिन्न भएको र नेपालीमा भै दार्चुलेली भाषिकामा नामको रूप भए पनि नेपालीमा नाम र सर्वनाम एकवचन शब्दमा 'हरू' प्रत्यय थपेर बहुवचन बनाइन्छ भने दार्चुलेली भाषिकामा एकवचन नाम र सर्वनाममा 'उन' प्रत्यय थपेर बहुवचन बनाउने कुरा उल्लेख गरेकी छन । सर्वनामको रूपान्तरणमा दुवै भाषामा समानता देखिएतापनि दार्चुलेली भाषिकाको द्वितीय पुरुष सर्वनाम तम् ले नेपाली भाषाका तिमी, तपाईं, हजुर, यहाँ आदिको प्रतिनिधित्व गरेको

पाइन्छ । त्यसैगरी विशेषणको रूपायनमा दुवैमा समानता रहेको कुरा औल्याएका छन् भने क्रियापदको रूपायन हुँदा दुवै भाषा र भाषिकामा रूपायन केही रूपले भिन्न रहेको कुरा उल्लेख गरेकी छन् । उनले यसमा दार्चुलेली भाषिक भेदको चर्चासमेत गरेको पाइन्छ । यस अध्ययनमा उनले दार्चुलेली भाषिकामा ध्वन्यात्मक र रूपगत विचलन देखिएपनि व्याकरणिक व्यवस्थाको दृष्टिले धेरै विभेद नरहेको कुरा प्रस्ट्याएको पाइन्छ । यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्न उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको छ ।

बडू (२०६३) ले *दार्चुलेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण* शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेखेकी छन् । यसमा उनले दार्चुला जिल्लाका केन्द्रमा रहेका तत्कालीन खलडगा, धाप, छापरी, काटै गा.वि.सं.लाई अध्ययन केन्द्र बनाइ आफैलाई सूचक मानेर सङ्कलित सामग्रीको रूजु गराइ क्षेत्रीय अध्ययन विधिका आधारमा व्यतिरेकी अध्ययन गरेको छ । यसमा उनले दार्चुलेली भाषाका स्वरवर्णको उच्चारण प्रक्रिया, द्विस्वर वर्णको उच्चारण प्रक्रिया व्यञ्जन वर्णको उच्चारण प्रक्रिया, दार्चुलेली भाषाका शब्दहरूको रूपायन प्रक्रिया, कारक र विभक्तिको प्रयोग आदिको अध्ययन गरिएको पाइन्छ । यस अध्ययनमा दार्चुलेली भाषामा रूपगत, ध्वन्यात्मक र शब्दगत भिन्नताका साथै स्त्रीलिङ्गी विधान कर्मणी प्रयोग जस्ता व्याकरणिक भिन्नताहरू रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस कार्यबाट दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको अध्ययन विश्लेषणमा सहयोग पुग्ने हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको छ ।

शाही (२०७०) ले *अछामी भाषाको अध्ययन* शीर्षकको विद्यावारिधिको शोध प्रबन्ध लेखेका छन् । यस शोध प्रबन्धमा उनले अछामी भाषाको समाज भाषावैज्ञानिक स्वरूप, वर्ण निर्धारण, शब्द, व्याकरण निर्माण र वाक्य व्यवस्थाको अध्ययन गरेका छन् । यसमा उनले आधारभूत शब्दावलीको परीक्षणबाट नेपाली भाषासँग मिल्ने अछामी शब्दको सङ्ख्या ४० प्रतिशत मात्रै प्राप्त भएकाले यसलाई छुट्टै भाषा भनिएको छ । यसमा उनले नेपाली भाषासँग केही समानता रहेको देखाएको छ भने अन्य भाषाका बिचमा सम्बन्ध देखाएका छैनन् । यो क्षेत्रीय अध्ययन विधिमा आधारित वर्णनात्मक प्रकृतिको अध्ययन हो । उनको यो अध्ययन अछामको पाँच सय दरामा केन्द्रित भएकाले अछामी नाम दिए तापनि समग्र अछाम जिल्लालाई समावेश गर्न सकेको देखिँदैन । यसमा अछामी भाषाको समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन शीर्षकमा शाहीद्वारा सहभागीतामूलक विधिबाट अछामी भाषाका

तीनवटा भौगोलिक भेद प्राप्त भएको देखाएको छ । उनले पहिलो अध्यायमा समावेश गरेको अछामी भाषाको भाषावैज्ञानिक स्वरूपको अध्ययनले दार्चुलेली भाषिक भेदको अध्ययन गर्नका लागि उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको छ ।

भट्ट (२०७३) ले *बभाडी भाषिक भेदको अध्ययन* नामक विद्यावारिधिको शोध प्रबन्ध लेखेका छन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा बभाङ जिल्लामा बोलिने भाषिक भेदहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा अगालिएका शोध प्रक्रियाको परिचय प्रस्तुत शोध प्रबन्धको पहिलो परिच्छेदमा दिइएको छ भने दोस्रो परिच्छेदमा यसै शोध प्रबन्धको परिशिष्ट क, ख, ग र घमा दिइएका सामग्रीको विश्लेषण र तुलना गर्ने आधार तथा ढाँचा बारे प्रकाशन पारिएको छ । प्रस्तुत शोध प्रबन्धको तेस्रो परिच्छेददेखि पाचौँ परिच्छेदसम्म शोध समस्यासँग सम्बद्ध सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । यस शोध प्रबन्धको परिशिष्ट क देखि घ सम्ममा परिशिष्टहरू लाई व्यवस्थित गरिएको छ । प्रस्तुत शोध प्रबन्धको अन्तिम परिच्छेदमा यसशोध प्रबन्धको परिचयमूलक पहिलो र दोस्रो परिच्छेद बाहेक तेस्रो चौथो र पाचौँ परिच्छेदसम्म गरिएकोले यसमा उनले अध्ययनको सारांश दिनुका साथै प्रस्तुत शोध समस्याको समाधानका रूपमा प्राप्त भएको सारांश दिइएको छ । यस अध्ययनमा उनले बभाडी नेपालीका थलारी, छान्नाली, तल्कोटि, चैनपुरेली, चौधबिसे, जुजेली, चिर बुडली गरी स्पष्ट रूपमा सात भेद रहेको कुरा देखाएका छन् । उनले यसमा छुट्टा छुट्टै भाषिक भेदको अध्ययन गरी सारांश समेत निकालेका छन् । यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्न तथा दार्चुलेली भाषाका सामाजिक भेदहरूको अध्ययन गर्न थप सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको छ ।

सङ्गम (२०७४) द्वारा *आधारभूत डोट्याली व्याकरण* नामक पुस्तकको प्रकाशन गरिएको छ । यसमा डोट्याली भाषा र यसको प्रयोग विस्तार, डोट्याली वर्ण व्यवस्था, डोट्याली शब्दवर्ग, डोट्याली वाक्य व्यवस्था अन्तर्गत व्याकरणका विभिन्न पक्षको चर्चा गरिएको छ । यसमा डोट्याली भाषालाई सुदूरपश्चिम प्रदेशको साभा पहाडी भाषाका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसमा डोट्याली वर्ण व्यवस्था अन्तर्गत ६ वटा स्वर वर्ण र ३० वटा व्यञ्जन वर्ण लघुत्तम् युग्मका आधारमा निर्धारण गरिएको छ । डोट्याली शब्दवर्ग अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपातको परिचय र प्रकारको चर्चा गरिएको छ । डोट्याली वाक्य व्यवस्था अन्तर्गत पदक्रम, आधारभूत वाक्यको संरचना, अर्थ र संरचनाका आधारमा

वाक्यका प्रकार र वाक्य संश्लेषणको वर्णन गरिएको छ । त्यसैगरी व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत पदसङ्गतिलाई पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदर, कारक, काल, पक्ष, भाव, करण अकरणका आधारमा चर्चा गरिएको छ । यसको अनुसूचीमा डोट्याली व्यतिरेकी वर्ण लेखन नियमावली, सूचक नामावली, डोट्यालीका विभिन्न क्षेत्रमा २१० शब्दको तुलनासूची र अन्त्यमा पुस्तकमा प्रयुक्त शब्दसूची दिइएको छ । फरक फरक क्षेत्रमा सूचक चयन गरिएकाले यसमा एकरूपताको अभाव देखिन्छ । यसले डोट्याली व्याकरणभित्र दार्चुलेली बोलीलाई पनि समेटेको हुनाले दार्चुलेली भाषिक भेदको अध्ययनमा यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

भट्ट (२०७६) ले *मार्माली उपभाषिकामा प्रयुक्त आधारभूत नमुना शब्दकोश निर्माण* नामक स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेखेका छन् । उनको यो अध्ययन दार्चुला जिल्लाको मार्मा क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित रहेपनि मार्माली भाषा र दुँहुली भाषा बिच प्रशस्त समानता रहेकाले दार्चुलेली भाषाको दुँहुली भेदको शब्द निर्धारणमा सहयोग पुगेको छ । यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका वाक्य निर्धारणमा सहयोग पुगेको छ । यसमा उनले दार्चुलेली शब्दहरूको उच्चारण प्रक्रिया र शब्दवर्ग बारेमा चर्चा गरेका छन् । विशेष गरेर दार्चुलेली भाषाको एउटा भेद मानिने मार्माली भाषाको कोश बनाउने कार्य गरेर उनले दार्चुलेली नेपालीलाई स्थापित गर्ने कार्य गरेको पाइन्छ । उनले मार्मा क्षेत्रलाई मात्र अध्ययनको केन्द्र बनाए पनि उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषिक भेद अन्तर्गत मार्माली भाषाको अध्ययन गर्न सहयोग पुगेको छ ।

जोशी (२०७८) ले *व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली र नेपाली भाषाको तुलना* नामक लेख प्रकाशित गरेका छन् । यस लेखमा उनले बन्धुद्वारा सङ्केत गरेका व्याकरणात्मक कोटिलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा व्यावहारिक उदाहरण सहित दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा प्रस्तुत गरिएको छ । उनले यस लेखमा दार्चुलेली र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा देखिएका समानता र भिन्नता स्पष्ट पार्न खोजिएका छन् । त्यसका साथै दार्चुलेली मातृभाषी वक्ताले नेपाली भाषाको प्रयोग व्यवहार गर्दा देखिन सक्ने त्रुटिलाई समेत केलाउने प्रयास गरेका छन् । यसमा उनले लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, कारक, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, आदिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका वाक्यहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरेर दुई भाषाका विभिन्न व्यवस्थामा देखिएका समानता र भिन्नतालाई केलाउने काम गरेका छन् । असमानता भएका ठाँउमा दार्चुलेली मातृभाषीले

नेपाली भाषा प्रयोग गर्दा गर्न सक्ने सम्भाव्य त्रुटिलाई समेत सङ्केत गर्न खोजेका छन् । व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा मानक नेपाली भाषासँग दार्चुलेली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा ध्वन्यात्मक तथा रूपगत आधारमा अधिकांश ठाउँमा फरकपन देखिएको छ । व्याकरणिक नियमका दृष्टिले केही ठाउँमा समानता र केही ठाउँमा भिन्नता देखाएका छन् । दार्चुलेली भाषिक भेदको अध्ययनमा उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको छ ।

बिष्ट (२०७८) ले *दार्चुलेली भाषाका सामाजिक भेदहरूको अध्ययन* शीर्षकको लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनले दार्चुलेली समाजमा विभिन्न जात, जाति र समुदायका मानिसहरू बसोबास गर्ने र त्यसका आधारमा भाषिक व्यवहारमा पनि भिन्नता पाइने कुरा उल्लेख गर्दै यस भाषाका सामाजिक भेदको अध्ययन गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसमा उनले मान्छेका सामाजिक व्यवहारमा पाइने भिन्नतालाई सामाजिक भाषा भनिन्छ भने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसरी हेर्दा दार्चुलेली समाजमा पनि जात जाति पेसा र वर्गको आधारमा भाषिक रूपमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । यो भाषा कथ्य रूपमा मात्र सीमित रहेको र यसलाई लिपिबद्ध बनाई विकसित र सम्वृद्ध भाषाका रूपमा अगाडि बढाउनु पर्ने धारणा उनले अघि सारेका छन् । भाषाको स्थान, जात, वर्ग, धर्म लिङ्ग, वा भौगोलिक कारणले देखिने भेदलाई सामाजिक भेदका रूपमा लिइएको छ । भाषामा देखिने सामाजिक भेदलाई स्वभाविक प्रक्रियाका रूपमा लिनुपर्दछ । २०६८ को जनगणना अनुसार ०.३१ प्रतिशत मातृभाषी वक्ता भएको यस भाषामा वर्तमान समयमा मात्र छिटफुट रूपमा अध्ययन अनुसन्धानको थालनी भएको पाइन्छ भन्दै दार्चुलेली नेपालीका भाषिक भेदहरू पहिल्याउने काम गरेका छन् । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषिक भेद तथा सामाजिक भेदको पहिचान गर्न सहयोग पुग्ने हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको छ ।

बडू, (२०८०), *दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन*, शीर्षकको शोध प्रबन्ध प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनले व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत लिङ्ग वचन, पुरूष आदर, काल पक्ष, भाव, वाच्य, करण, अकरण र ध्रुवीयताका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गरी दार्चुलेली मातृभाषी विद्यार्थीले स्तरीय नेपाली भाषाको सिकाइमा गर्न सक्ने सम्भावित त्रुटिको पहिचान गरिएको छ । उक्त अध्ययनमा व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना गर्दा कुनै व्याकरणात्मक कोटि समान देखिन्छन् भने कुनै व्याकरणात्मक कोटि भिन्न देखिन्छन् उक्त

भिन्नतालाई हेर्दै जाँदा लिङ्ग, वचन आदर, कारक र ध्रुवीयतामा प्रशस्त भिन्नता रहेको देखिन्छ भन्ने अन्य व्याकरणात्मक कोटिमा केही कम अन्तर देखिए पनि रूप र ध्वन्यात्मक तहमा भने प्रशस्त अन्तर रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको रूपतात्विक र समाजभाषिक अवस्थाको अध्ययन गर्न थप सहयोग पुगेको छ ।

२.२ अनुसन्धान अन्तर

दार्चुलेली भाषा मौखिक परम्परामा सीमित भाषा हो । यसले राष्ट्रिय स्तरमा भाषाको मान्यता पाएको धेरै भएको छैन । स्थानीय एफ.एम. रेडियोहरूमा दार्चुलेली भाषाका समाचारमूलक र मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम संचालन भए पनि पत्रपत्रिका र साहित्यको प्रकाशन यस भाषामा खासै हुन सकेको छैन । दार्चुलेली बोलीलाई नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेद मानी नेपाली भाषा र दार्चुलेली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण, दार्चुलेली भाषाको कोश निर्माण, दार्चुलेली भाषाका उखान टुक्काहरूको अध्ययन, नेपाली भाषा र दार्चुलेली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन, व्याकरणात्मक अध्ययन आदि शीर्षकमा अध्ययन कार्य भएका छन् तर दार्चुलेली भाषाको अन्य रूपमा अध्ययन भएपनि भाषिक भेदसम्बन्धी कुनै पनि अध्ययन नभएकाले अध्ययनकर्ता यसतर्फ अग्रसर भएको हो ।

२.३ सैद्धान्तिक ढाँचा

भाषालाई विचार विनिमयको साधन मानिन्छ । भाषामा मानवीय भाव हुन्छ । यसकारण भाषिक सञ्चारमा भाषाको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । यसका लागि वक्ता र श्रोताको आवश्यकता हुन्छ । मानव जातिमा रहेको विचार विनिमयको माध्यम भाषा हो । कुनै खास भाषिक समुदायका व्यक्तिले खास भाषाका माध्यमबाट विचार विनिमय गर्छ । एउटै किसिमका वाक् प्रतीकहरूको प्रयोगबाट विचार विनिमयको काम चलाउने समुदाय नै भाषिक समुदाय हो । (बन्धु, २०५८, पृ. १८) कुनै खास भाषिक व्यवस्थामा व्यतिरेक भएर आउने ध्वनिलाई वर्ण भनिन्छ । भाषामा भएका वर्णहरूको वस्तुपरक र वैज्ञानिक ढङ्गले विश्लेषण गर्ने कार्य यसबाट सम्पन्न गरिन्छ । साथै वितरणमा आएका वर्णहरूको वस्तुपरक विश्लेषण समेत गर्दछ । एउटै क्षेत्रमा एकभन्दा बढी भाषाका वक्ताहरू हुन्छन् । ती सबैलाई एउटै समाजका सदस्य मानिए तापनि एउटै भाषिक समुदाय भन्न सकिन्छ । कुनै गाउँमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिका व्यक्तिले दशभन्दा बढी भाषा बोल्छन् भने ती सबैलाई एउटै

भाषिक समुदाय मानिन्त तर एकभन्दा बढी गाउँमा रहेका एकभन्दा बढी भाषाका वक्ताहरू चाहिँ एउटै भाषिक समुदाय अन्तर्गत पर्दछन् । कुनै भाषिक समुदाय ठुलो क्षेत्रमा फैलिएको हुन्छ भने कुनै भाषिक समुदाय सीमित भाषिक क्षेत्रमा रहेको हुन्छ । जुन भाषिक समुदायका वक्ता ठुलो क्षेत्रमा फैलिएर बसोबास गरेका हुन्छन् । त्यस भाषिक समुदायका वक्ताहरूको सम्पर्क कम हुँदै गयो भने कालान्तरमा त्यस भाषाका क्षेत्रीय भेद जन्मन्छन् । कुनै भाषिक समुदाय ठुलो क्षेत्रमा फैलिएको हुन्छ भने कुनै भाषिक क्षेत्रमा सीमित रहेको हुन्छ । दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिबोलिको समुह भाषिक भेद हो भने दुई वा दुईभन्दा बढी भाषिक भेदको समूह भाषा हो । भाषिक भेदले व्यक्तिबोलिका विविध ढाँचालाई आफूभित्र समाहित गरेको हुन्छ । यस अध्ययनमा सैद्धान्तिक आधारका रूपमा बन्धु, पोखरेल, आचार्य, गौतम्का सैद्धान्तिक मान्यतालाई लिइएको छ भने विदेशी विद्वानका रूपमा जर्ज यु र हड्सनका मान्यतालाई लिइएको छ ।

अध्याय - तीन

अध्ययन विधि

यस अनुसन्धानमा अध्ययन विधि अन्तर्गत गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा केन्द्रित भएर यसलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ । कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा गरिने नमुना छनोट, तथ्याङ्क सङ्कलन, तथा तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्ने प्रक्रियालाई अध्ययन विधि भनिन्छ । अनुसन्धानको प्रकृति अनुसार अध्ययन विधिको छनोट गरिएको हुन्छ । प्रस्तावित अध्ययन कार्य प्रयोगात्मक प्रकृतिको भएकाले मूलतः क्षेत्रकार्यबाट र अंशतः पुस्तकालय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका लागि अध्ययनकर्ता यसै भाषाको मूल वक्ता भएकाले आफूसमेत सहभागी भएर सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर उक्तभाषा बोल्ने मूल वक्ताहरूसँग अन्तर्वार्ता, अवलोकन, छलफल गरी लिखित र मौखिक दुवै माध्यमबाट प्राप्त सामग्रीलाई आवश्यकता अनुसार समावेश गरी अध्ययनलाई स्तरीय बनाउने प्रयास गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

यस अनुसन्धानमा मूलतः गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । दार्चुलेली भाषाको अध्ययनका लागि अनुसन्धानकर्ता सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर उक्त भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूका भाषिक विचारहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । दार्चुलेली भाषाको अध्ययन गर्दा विभिन्न उमेर, लिङ्ग, जात, वर्ग, पेसाका भाषिक वक्ताका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । प्रयोगात्मक प्रकृतिको अध्ययनमा नतिजा एक समान नआउने भएकाले यो अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ । यस अध्ययनमा भाषिक भेद अन्तर्गत तीनवटै भाषिक भेदहरूको रूपतात्विक र समाजभाषिक आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा उत्तरदाताहरूका प्रत्यक्ष भनाइहरू नै तथ्याङ्कहरू भएकाले उनीहरूका भाषागत, शाब्दिक र वाक्यात्मक प्रतिक्रियाहरूलाई जस्ताको त्यस्तै उद्धृत गरिएको छ । यस अध्ययनमा बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजनअनुसार परपश्चिमा भाषिकामा पर्ने दुँहुली मारमाली र लेकमेली भाषाका वक्ताहरूका अनुभव, व्यवहार, बोलीचाली, भाषासम्बन्धी मूल्यमान्यता, चालचलन, आदिलाई भाषिक तथ्याङ्कका आधारमा समेटेर उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको समाजभाषिक र रूपायनिक स्वरूपलाई मुख्य आधार मानिएको छ ।

३.२ अनुसन्धान विधि छनोट

प्रस्तुत अध्ययनमा वर्णनात्मक विधिको माध्यमबाट दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरूका अभिव्यक्तिहरूलाई प्राकृतिक अवस्थामै शाब्दिक र व्याख्यात्मक प्रकृतिका सूचनाहरू सङ्कलनका लागि सहभागितामूलक अवलोकन, गहन अन्तर्वार्ता दस्तावेज विश्लेषण जस्ता विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा अनुसन्धानकर्ता स्वयम् दार्चुलेली भाषाका वक्ताका रूपमा रही उक्त भाषिक समुदायमा सहभागी भई अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप भाषिक व्यवहारहरूलाई विविध परिवेशमा अवलोकन गरी खुला स्वरूपको अन्तर्वार्ताका माध्यमबाट उनीहरूका शब्दावलीको अध्ययन गरिएको छ । यसका साथै हालसम्म दार्चुलेली भाषामा प्रकाशित अन्य दस्तावेजहरूको पनि अध्ययन गरिएको छ ।

३.३ अनुसन्धान उपकरण

प्रस्तुत अध्ययनमा खुला प्रश्नावली, अनुसन्धानकर्ताले तयार पारेको लिखित नोट र रेकर्डर जस्ता साधनको माध्यमबाट गहन अन्तर्वार्ता र अवलोकनका आधारमा दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरूका भाषिक सूचनाहरूलाई प्राकृतिक अवस्थामै सङ्कलन गरिएका छन् । वक्ताहरूका भाषिक व्यवहार, बोलीचाली, हाउभाउ जस्ता कुराहरूको सहभागितामूलक अवलोकनका आधारमा शारीरिक, मानसिक र संवेगात्मक दृष्टिकोणबाट तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएका छन् । अध्ययनको क्रममा सम्बन्धित अध्ययन क्षेत्रमा गई आधिकारिक रूपमा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा प्राथमिक स्रोतका रूपमा दार्चुला जिल्लाको दुहुँ गाउँपालिका, मारमा गाउँपालिका र लेकम् गाउँपालिकाका विभिन्न क्षेत्रका विभिन्न उमेर समूह, लिङ्ग, जातजाति र वर्गका दार्चुलेली भाषिक वक्ताहरू रहेका छन् । उनीहरूका बोलीलाई वा मौखिक अभिव्यक्तिका रूपमा प्रयोग भएको दार्चुलेली भाषालाई नै प्राथमिक स्रोतका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ भने द्वितीयक स्रोतका रूपमा दार्चुलेली भाषिक भेदसम्बन्धी गरिएका अध्ययन, लेखरचना, पूर्व शोधपत्रहरू, शोध प्रबन्धहरू, अनुसन्धानात्मक लेखरचनाहरू, दस्तावेजहरूका साथै युट्युब तथा अन्य विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त सामग्रीहरूलाई प्रयोग गरिएको छ ।

३.४ नमुना छनोट

दार्चुला जिल्लामा बसोबास गर्ने दार्चुलेली भाषिक भेदका वक्ताहरू प्रस्तुत अध्ययनको जनसङ्ख्याका रूपमा रहेका छन् । दार्चुलेली भाषाका भाषिक भेदसम्बन्धी

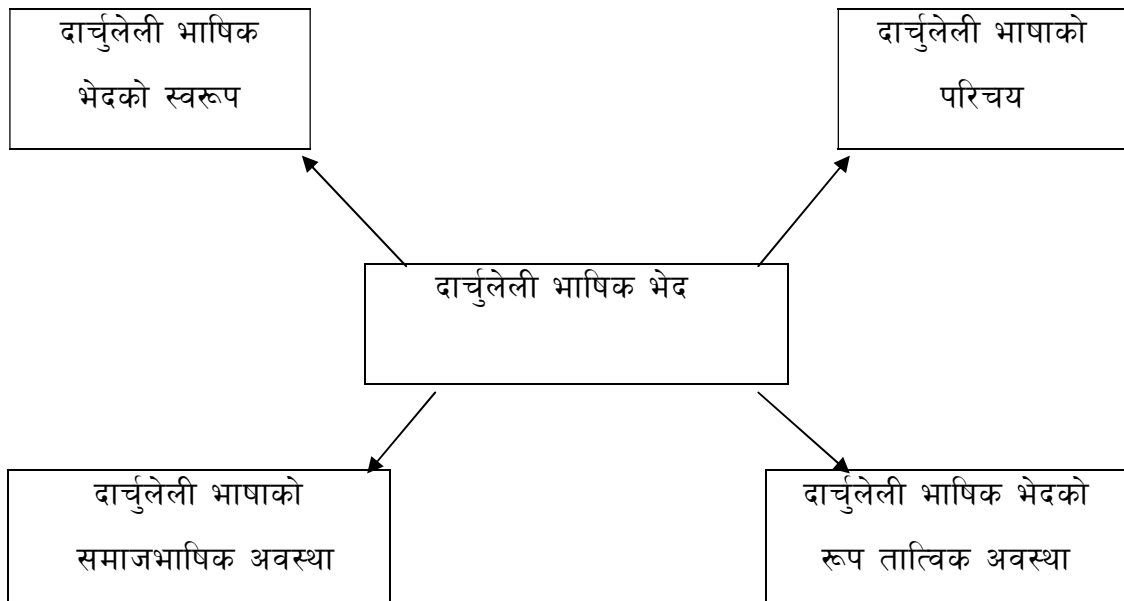
आवश्यक पर्ने गहन र विस्तृत सूचनाहरू सङ्कलनका लागि सम्भावनारहित नमुना छनोट विधि अन्तर्गत उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस विधिको प्रयोग गर्दा अनुसन्धानकर्ताले चाहेका दार्चुलेली भाषाका भाषिक भेद सम्बन्धी वस्तुगत सूचना, यस भाषाका सूचकका रूपमा दार्चुलेली भाषिक वक्ताहरू, त्यहाँका स्थानीय, कम पढेका अथवा नपढेका र पाको उमेरका वक्ताहरूलाई नमुनाका रूपमा लिइएको छ । वर्तमान समयका युवा पिँढीमा पठन पाठनका साथै अन्य भाषाका प्रभावका कारणले वास्तविक रूप पत्ता लगाउन गाह्रो हुने हुँदा सकभर साठी वर्षभन्दा माथिका सूचकहरूले दार्चुलेली भाषाका वास्तविक स्वरूप पत्ता लगाउन मद्दत पुग्ने हुनाले तिनै व्यक्तिहरूलाई नमुनाका रूपमा लिइएको छ । दार्चुला जिल्लाका तीनवटै स्थानीय निकायबाट वर्ग (आर्थिक रूपमा सम्पन्न र विपन्न वर्ग), जाति (दलित र गैरदलित) लिङ्ग (महिला र पुरुष) को प्रतिनिधित्व हुनेगरी नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । गुणात्मक अध्ययनमा सूचकको सङ्ख्या बढी हुने र उनीहरूका अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई प्रतिवेदनमा समावेश गर्दा अनुसन्धान कार्य लामो हुनगर्ने निकै जटिल हुने भएकाले नमुनाका रूपमा केही जनालाई मात्र लिइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्कको सङ्कलन, विश्लेषण र व्याख्या

प्रस्तुत अनुसन्धानको वर्णन र व्याख्या तार्किक विश्लेषणमा आधारित रहेको छ । अन्तर्वार्ता र अवलोकनबाट प्राप्त सामग्रीहरूलाई एकीकृत गरी विभिन्न लिङ्ग, जाति, वर्ग, उमेरमा विभाजन गरी दार्चुलेली भाषिक भेदको निर्धारण गरिएको छ । अन्तर्वार्ता अवलोकन पश्चात टिपोट गरिएका तथ्यलाई भाषिक भेद निर्धारणका क्रममा उपयोग गरिएको छ । सूचकबाट प्राप्त हुन नसकेका कुनै सूचकबाट प्राप्त भएका तर आफूलाई शङ्का लागेका सामग्रीको सत्यापनका लागि दार्चुलेली भाषा बोल्ने पुरानो पुस्ताको व्यक्तिबाट सत्यापन गरिएको छ । सूचकले दिएको सूचना, अवलोकनबाट प्राप्त टिपोट, विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त सामग्रीका आधारमा भाषिक भेदको निर्धारण र विश्लेषण गरिएको छ । स्थानीय एफ.एम्., युटयुव, फेसबुक, मेसिन्जरबाट प्राप्त सामग्रीलाई पनि पटक पटक सुनेर टिपोट गर्दै भाषिक भेदको विश्लेषणमा उपयोग गरिएको छ ।

३.६ अवधारणात्मक रूपरेखा

यस अध्ययनको अवधारणात्मक रूपरेखा निम्न अनुसार रहेको छ ।

अध्याय - चार

दार्चुलेली भाषिक भेदको स्वरूप

दार्चुला जिल्ला संघीय पुनरसंरचना अन्तर्गत सुदूरपश्चिम प्रदेशमा पर्ने हिमाली तथा पहाडी जिल्ला हो । सुदूरपश्चिम प्रदेश केन्द्रबाट सुदूरमा रहेको भएपनि प्राकृतिक हिसाबले अत्यन्त सुन्दर पनि छ । दार्चुला पहाडी जिल्ला भएका कारण भौगोलिक विकटता भएपनि प्राकृतिक विविधताले भरिएको छ । विकास निर्माणमा पछिपरेको भएपनि दुई शक्तिशाली राष्ट्र भारत र चिनसँग सीमाना जोडिएका कारणले केही आवश्यक आधाभूत सुविधाहरू सजिलै प्राप्त गर्न सकिने हुनाले पनि शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार र यातायात जस्ता मानवीय आधाभूत आवश्यकता पुरा गर्न यहाँका मानिसहरूलाई सजिलो भैरहेको छ । भाषिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणले यो क्षेत्र अत्यन्त सवल र संवृद्ध मानिन्छ । दुई देशसँग सीमाना जोडिएकाले पनि यहाँको भाषिक र सांस्कृतिकतामा विविधता पाइनु नौलो कुरा होइन । दार्चुलेली भाषाका पनि यस जिल्लाभित्र थुप्रै उपभाषिकाहरू बोलिन्छन् । यसमध्ये दुँहुली, मार्माली र लेकमेली गरी तीन मुख्य रूपमा रहेका छन् । यिनै उप भाषिकाहरूले यस क्षेत्रको भाषा र संस्कृतिलाई विश्वसामु चिनाइरहेका छन् । दार्चुला जिल्लामा रहेका नौवटै स्थानीय निकायहरूमा बोलिने भाषिक भेदहरू दुँहुली, मार्माली र लेकमेली दार्चुलेली भाषिक भेदहरू हुन । दुँहुली भाषिकाको उद्गम स्थल दुँहुँ गाउँपालिका हो भने त्यसैगरी मार्माली भाषिकाको उद्गमस्थल हालको मार्मा गाउँपालिका हो र लेकमेली भाषिकाको उद्गम स्थल वर्तमान लेकम् गाउँपालिका हो । यसरी दार्चुलेली भाषाका यी तीनवटै भेदहरू दार्चुला जिल्लाभरी बोलिएपनि यस अध्ययनमा यी तीनवटै भाषिक भेदहरूलाई दुँहुली, मार्माली र लेकमेली भाषिक भेद भनेर निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ ।

४.१ दुँहुली भाषा र यसको क्षेत्र

नेपालको संविधान २०७२ ले संघीय राज्यको निर्माणका साथै तीन तहको राज्य प्रणालीको व्यवस्था गरे अनुरूप दार्चुला जिल्लामा रहेका नौ स्थानीय तहहरू मध्ये दुँहुँ गाउँपालिका जिल्लाको उत्तरी भेगमा अवस्थित एक सुन्दर र प्राकृतिक स्रोतले सम्पन्न गाउँपालिका हो । पूर्वमा व्यास गाउँपालिका पश्चिममा नौगाड गाउँपालिका उत्तरमा भारत तथा दक्षिणमा महाकाली नगरपालिकाका सीमानाहरूले यस क्षेत्रलाई छुट्टयाएको छ । यस गाउँपालिकामा साविकका चार गाउँ विकास समितिहरू पिपलचौरी, हिकिला, धारी र

ब्रह्मदेव मिलाएर बनाइएको छ । यसको कुल क्षेत्रफल ६५.३५ वर्ग कि.मी र जनसङ्ख्या १३४६५ रहेको छ । यस गाउँपालिका लाई भौगोलिक अवस्था र जनसङ्ख्याको अनुपातमा पाँच वटा वडामा (पिपलचौरी, हिकिला, ब्रह्मदेव, धारी र गरमोरा) विभाजन गरिएको छ । यस गाउँपालिकाले पिपलचौरी विजयपुरदेखि ब्रह्मदेव निजाङ्खोलासम्मको क्षेत्रफललाई ओगटेको छ । यो क्षेत्र विभिन्न किसिमका कलाकृति, भाषा संस्कृतिले सुन्दर बनेको क्षेत्र हो । कलकल बग्ने नदीनाला ताल तलैया छाँगा छहरा र भरनाहरूले यस क्षेत्रको प्राकृतिक सुन्दरतामा पर्यटनको समेत उचित गन्तव्य बन्न पुगेको छ । हिन्दू धर्मालम्बीको बाहुल्यता रहेको यस क्षेत्रमा बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, दलित तथा अल्पसङ्ख्य समुदायको बसोबास रहेको छ । बहुजाति, बहुभाषिक र बहुधार्मिक समुदायका मानिसहरू आ आफ्नै समुदायका भाषा र संस्कृति प्रयोग गर्दछन् । यो क्षेत्र बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजनअनुसार पश्चिमा भाषिका अन्तर्गत पर्ने दुँहुली भाषिक भेदको उद्गम स्थल पनि हो । यहाँ दुँहुली भेदबाहेक मामाली र लेकमेली भाषिक भेदका मानिसहरूको केहीमात्रामा बसोबास रहेपनि अत्यधिक जनसङ्ख्या दुँहुली भाषी वक्ताहरूको नै रहेकाले यसलाई दुँहुली भाषा भन्ने गरिन्छ । मौलिक भाषा संस्कृति र चालचलनका हिसाबले यो क्षेत्र दार्चुला जिल्लामा मात्र होइन नेपालभरी र भारतको उत्तराञ्चलमा समेत परिचित छ । लोक बाजा, लोक भाषा, लोक संस्कृति, लोक पहिरनका हिसाबले अनुकरणीय र उदाहरणीय क्षेत्र हो । भौगोलिक दूरीका हिसाबले केन्द्रबाट सुदूरमा रहेको भएपनि यहाँको भाषा र संस्कृतिलाई विश्वसामु चिनाउन सक्थौं भने यो राष्ट्रकै गौरव ठहरिने छ । यसका लागि सम्बन्धित निकायले लाग्नु आवश्यक देखिन्छ ।

यस क्षेत्रमा आआफ्नै भेषभूषा र चालचलन रहेको छ । दार्चुला जिल्लाको यो क्षेत्र अन्य क्षेत्रभन्दा केहीफरक र मौलिक विशेषताले गर्दा भिन्न देखिन्छ । चाडपर्वका हिसाबले हेर्दा यसक्षेत्रमा मनाइने मुख्य चाडपर्वहरू मध्ये विसु, गौरा, दशै, तिहार, माघी, फागु पूर्णिमा, होलीपर्व आदि पर्दछन् । विशेष सांस्कृतिक अवसरमा आफ्नै किसिमका मौलिक बाजा दमाहा, जोला पञ्चेबाजा, भोक्कर, भयली, हुडको, आदि बजाएर चाडपर्व मनाउँदा यस क्षेत्रको मौलिक पहिचान भन्न उचाइमा पुगेको आभाष हुन्छ । यस क्षेत्रको मौलिक पहिचानलाई जोगाइ राख्न यस क्षेत्रका नागरिक समाज, जन प्रतिनिधि र स्थानीय पालिकाहरूले लाग्नु नितान्त आवश्यक देखिन्छ । भाषा र संस्कृति त्यस क्षेत्रका मौलिक

पहिचान हुन । भविष्यमा समेत हाम्रो मौलिक पहिचानसँग नयाँ पुस्तालाई चिनाउनु आवश्यक छ ।

यसक्षेत्रको मौलिक पहिरन महिलाले लगाउने आड्डो,घागरो र पुरूषले लाउने कुर्ता सुरूवाल, कोट इष्कोट धोती यहाँका मानिसहरूको परम्परागत पहिरन हो । यहाँको मुख्य संस्कृति डेउडा र ठाडो खेल हो भन्ने यसलाई विवाह, चाडपर्व आदि मनोरञ्नात्मक कार्यमा मानिसहरूले स्थानीय दुँहुँली भाषामा गाएर रमाइलो गर्ने गर्दछन । आफ्नै संस्कृति, रीतिरिवाज रहेको दुँहुँली समुदायको स्थानीय भाषिक भेद दुँहुँली दार्चुलेली भाषिक भेद हो । दुँहुँली मातृभाषाको रूपमा चिनिने यो भाषा लिखितभन्दा लोकसाहित्यमा बढी समृद्ध छ । यो भाषा विभिन्न जातिहरूका बिच सम्पर्क, व्यवहार, आदानप्रदान तथा अभिनय सम्प्रेषणको माध्यम बनेको छ । विभिन्न जातजातिको बसोबास भए पनि यस क्षेत्रका जनताको मुख्य भाषा स्थानीय भाषा दुँहुँली नै हो । पछिल्लो समयमा आएर भाषा, लोकसाहित्य र संस्कृतिको विकास तथा संरक्षणको अभाव यस क्षेत्रमा निकै खड्किएको देखिन्छ । यसको संरक्षण आवश्यक छ । यसका लागि यस क्षेत्रको भाषा, साहित्य, लोकसाहित्य र संस्कृतिको विकास र संरक्षणगरी भविष्यका सन्ततिहरू लाई समेत चिनाउनु आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि केही मात्रामा भएपनि यस अध्ययनले मद्दत पुरयाउने देखिन्छ ।

४.२ मारमाली भाषा र यसको क्षेत्र

मारमाली भाषा सम्पूर्ण मारमा क्षेत्रमा बोलिने भाषा हो । यो क्षेत्र विकास निर्माण दृष्टिले पछाडि परेको भएपनि सुदूरपश्चिम प्रदेशको विकट हिमाली जिल्ला दार्चुलाको दक्षिणपूर्वी भेगमा अवस्थित छ । यो क्षेत्र दार्चुलाका लेकम, दुँहुँ र मारमा गरी तीन गखामध्ये अपिनम्पा हिमालको फेदमा र बभाङ जिल्लाको सिमानासँग जोडिएको दक्षिणपूर्वी दुर्गम ठाउँ हो । दार्चुला जिल्ला सुदूरपश्चिम प्रदेशका तराईका दुई जिल्ला र पहाडका ७ जिल्ला गरी नौ जिल्लामध्ये पहाडको विकट हिमाली जिल्ला हो । प्राकृतिक स्रोतसाधनमा सम्पन्न यो जिल्ला महाकाली नदी र चौलानी नदीको बिचमा अवस्थित छ । यस जिल्लाको पश्चिमी सिमानालाई महाकाली नदीले भारतसँग छुट्ट्याएको छ भने चमेलिया नदीले बैतडी जिल्लासँग छुट्ट्याएको छ । दार्चुलाको मारमा गाउँपालिका यो क्षेत्र अपिहिमाल गा.पा.का साविकका घुसा र खण्डेश्वरी गा.वि.स.को बिचमा बगेको चमेलिया नदी मारमा गाउँपालिकाको बिच सिमाना हुँदै चमेलिया प्रोजेक्ट बिटुलेदेखि बैतडीको डिलासैनी गा.पा र दार्चुलाको शैल्यशिखर न.पा.को सिमानामा बहेको छ । यो नदी बैतडी र दार्चुलाको सिमाना

हुँदै भुलाघाटको सेरामा महाकाली नदीमा मिसिएको छ । मारमा क्षेत्र भनेको हालको मारमा गाउँपालिका हो । नेपालको सविधान २०७२ अनुसार राजनीतिक रूपमा साविकका गुल्जर, लटिनाथ, तपोवन, शितोला र सेरी गरी ५ वटा गा.वि.सहरू मिलेर मारमा गाउँपालिका बनेको हो । यो क्षेत्र जिल्ला सदरमुकामबाट करिब १५ किमी टाढा रहेको छ । यस गाउँपालिकाको क्षेत्रफल २०८/०६ वर्ग किलोमिटरमा रहेको छ । यस गा.पा को पूर्वमा बभाङ, उत्तरमा अपिहिमाल गा पा, पश्चिममा शैल्यशिखर न.पा र नौगाड गा.पा अनि दक्षिणमा बैतडी जिल्ला पर्दछन् । कुल ६ वटा वडामा विभाजित यस मारमा गा.पा.को कूल जनसङ्ख्या १४९५६ रहेको छ । राजनीतिक र भौगोलिक रूपमा दार्चुलामा नौवटा स्थानीय तह र एउटा निर्वाचन क्षेत्र छ । मारमा क्षेत्र प्रदेश निर्वाचन क्षेत्र नं. 'ख' मा पर्दछ । प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण मारमा क्षेत्रमा महत्वपूर्ण धार्मिक तथा पर्यटकीय क्षेत्रहरू पनि रहेका छन् । मारमा गाउँपालिकाको सबैभन्दा अग्लो स्थानमा रहेको परमचुली धाम, जिल्लाकै प्रसिद्ध धार्मिक तथा पर्यटकीय स्थल तपोवन तातोपानी, लटिनाथ बाबाको मन्दिर (तलाईमाण्डौ) लटीनाथ, मटेलाको मस्टामन्दिर, शेरीको क्वाकट्टे मन्दिर, गुल्जरको दुर्गाभवानी मन्दिर, ताकुको दुर्गामन्दिर र अफड्डाँडा भवानी स्थल यहाँका धार्मिक तथा पर्यटकीय ठाउँहरू हुन् । यस क्षेत्रको भौगोलिक बनावटमा भिरालो जमीन, समथर जमीन, उच्च डाँडाकाँडाहरू तथा विभिन्न पानीका मुहानहरू पनि रहेका छन् । चमेलीया नदी, नौगाड खोला, घट्टेगाड खोला, मेलेगाड खोला, कचुलीगाड खोला, तँगाड खोला र दोगाडा खोला आदि यहाँका पानीका श्रोतहरू रहेका हुन् । भौगोलिक हिसाबले विकट रहेपनि यो क्षेत्र प्राकृतिक रूपमा एकदमै सुन्दर र रमणीय क्षेत्र हो ।

यहाँका मौलिक संस्कृति डेउडा र विशु पर्व हो । अन्य सांस्कृतिक पक्ष र पर्यटकीय क्षेत्रहरू पर्यटनको लागि आकर्षणका केन्द्र हुन सक्छन् । मारमा क्षेत्रको सामाजिक अवस्थिति लेक, गाउँ र बेसीको भौगोलिक संरचनाअनुरूप देखिन्छ । यस क्षेत्रका अधिकांश बासिन्दाहरू लेकभन्दा तल्लो सतह नदी किनारका बेसी र तट आशिक भिरालो-पाखामा बसोबास गर्दै आएका छन् । लेकाली भेगमा पनि केही बस्ती छन् । यहाँको लोकसमुदायको मुख्य पेसा र आयस्रोत कृषि, पशुपालन र जडीबुटी सङ्कलन रहेको छ । अन्य आय स्रोतमा भारतलगायत तेस्रो मुलुकमा गई गरिने श्रम मुख्य हो । ग्रामीण बस्ती रहेको यो ठाउँ भौगोलिक रूपमा सामान्य नै छ । मारमा क्षेत्रको भेषभूषा सामान्य नै छ । पुरुषले दौरासुरूवाल, टोपी, कमिज, इष्टकोट, कछाड, लुङ्डी आदि पहिरन लगाउँछन् भने महिलाले चोलो (चौबन्दी), गामन,

पेटिकोट, पछ्यौरा, धोती लगाउँछन् । समयको परिवर्तसँगै आजभोली लुडडी, दौरासुरूवाल, कमिजको स्थान सट पाइन्टले लिएको छ भने गामन, पछ्यौरा, चोलो, भोटोको स्थान सारी, ब्लाउज, पेटीकोट, धोती, कुर्ता, सुरूवाल, आदिले लिएका छन् । महिलाले लगाउने विशेष गहना हातमा बाला, खुट्टामा कल्ली, मुन्द्री, ढुङ्गी, जोणी, तिलहरी, फूली, बाली, मुन्द्रा, शिरफूल, फूली, चुरापोते आदि रहेका छन् । अहिले आएर यी गहनाको सट्टा मंगलसुत्र, पायल, कानमा भुम्का, हातमा सुनका चुरा प्रयोग हुन थालेका छन् । गरिब र धनीका भेषभूषा फरक छैनन् तर आर्थिक अवस्थाले मात्र फरक पारेको छ । मार्मा क्षेत्रमा मौसम अनुसार गर्मी र चिसो दुवै किसिमको वातावरण पाइन्छ । चिसो हुने वा लेकतिर गहुँ, जौ, तोरी, मकै, फाँपर, मुसुरो, कोदो, सोडा, गुराउँस, भटमास उब्जनि हुन्छन् । त्यहाँका जनताले तरकारी खेती गरेमा फर्सी, काँका, मुला, आलु, तोरियल, तितेकरेला, बरेला, चिचिण्डा, लौका आदि तरकारी प्रशस्त फल्दछन् । त्यहाँ वर्षमा एकचोटि मात्र अन्न उब्जनी हुन्छ । त्यो भन्दा तल्लो भेगतिर धान, गहुँ, जौ, कोदो, मकै आदि अन्न उब्जनी हुन्छ । दलहनमा मास, भटमास, गहत, मुसुरो, केराउँ, मुड, गुराउँस आदि फल्दछन् । तरकारीमा फर्सी, काँका, लौका, चिचिण्डा, तितेकरेला, बरेला, पिँडालु, मुला, हरियो सागमा पालुङ्गो, रायो, तोरी आदि तरकारी हुन्छन् । फलफूलमा अम्बा, आँप, अनार, नासपाती, सुन्तला, आरू, आलुबखडा आदि फल्दछन् । जङ्गलमा समय अनुसार ऐँसेलु, किरमणा, घडारू, जामुना आदि फलफूल पाइन्छन् । मार्मा क्षेत्रका बासिन्दाको खानपान र विवाह सम्बन्धका आ-आफ्नै सीमाहरू छन् । खानपानको रूपमा दाल, भात, रोटी, तरकारी, चटनी मुख्य रूपमा प्रयोग गर्छन् भने विशेष अवसरमा पुरी, बाबर, हलुवा, माणा, डुब्का, लाउन, राइतो आदि यहाँका आफ्नै विशेष परिकार हुन् । विवाह सम्बन्ध आ-आफ्नै जातिमा सीमित छ । जातिगत उचनीचता र छुवाछुतका संस्कारगत मान्यताहरू धेरथोर प्रचलनमा देखिन्छन् । कानूनमा जातिगत विभेदकता हटिसकेको, नयाँपुस्तामा खुलापन आउन थालिसकेको, सामग्रीको आयातनिर्यात, आवागमनको सुविधा, बजार अर्थतन्त्र र त्यसप्रतिको निर्भरता बढ्न थालेको अवस्थामा छुवाछुत प्रथा कमजोर हुँदै गएको भए पनि स्थानीय लोकजीवनका व्यवहार र संस्कारहरूमा अझै पनि जातिगत उचनीचता र छुवाछुतका सीमा र बन्धनहरू भने कायम नै छन् ।

सनातन धर्मको वर्णव्यवस्था अनुसार मार्मा क्षेत्रमा ब्राह्मण (जोशी, पन्त, ओझा, भट्ट), ठकुरी (सिंह), क्षेत्री (विष्ट, महता, सितोली, डडाल, कोट्टारी, धामी, ठगुन्ना, भण्डारी,

खत्री, मन्याल, कार्की, महर र रोकाया आदि), दलित (टमटा, ओड, दमाइ, तिखाल, नेपाली, लुहार, कामी, वि.क.आदि) तथा अन्य जातजातिहरू यहाँ बसोबास गर्दै आएका छन् । यस क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मुख्य जातजातिमा ब्राह्मण, क्षेत्री, ठकुरी, र दलित जातिहरू हुन् भने बाहुल्यता चाहि खस, ब्राह्मण, क्षेत्री जातिकै देखिन्छ । यी सबै जातजातिले हिन्दू धर्म मान्दछन् । धार्मिक स्वतन्त्रताको खुला वातावरण भए पनि अन्य धर्मावलम्बीहरूको उपस्थिति छैन । आपसी एकताका कारण यी जातिहरूमा कहींकतै आपसमा विभेदीकरण, विच्छिन्नता, द्वन्द्व, वैमनस्यता र विद्वेषको भावना फेला पर्दैन । जातीयताको पहिचानलाई अलग-अलग रूपमा ग्रहण गरी आपसमा जातीय एकता कायम गर्नु यिनको विशेषता हो । त्यसैले यस क्षेत्रमा कुनै पनि जाति, वर्ग वा समुदायका बिच कहींकतै, कहिल्यै जातीय दङ्गा वा साम्प्रदायिक विद्वेषको भावना फैलिएको पाइँदैन । धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक दृष्टिले महत्वपूर्ण मानिने समय वा दिन, उत्सव वा चाडलाई तयार भनिन्छ । दार्चुला जिल्लामा यस क्षेत्रका लोग्ने मान्छेलाई जनाउन 'मार्माल' शब्दको प्रयोग गरिन्छ भने महिला शब्दलाई जनाउन 'मार्माली' शब्दको प्रयोग गरिन्छ । यस क्षेत्रमा मनाइने विशुपर्व, साउने सक्रान्ति, तीज, गौरापर्व, कृष्णजन्माष्टमी, चण्डीपूर्णमा, ठूलीएकादशी, विजयादशमी, दीपावली, पुसेपन्ध, माघेसङ्क्रान्ति, श्रीपञ्चमी, फागुपूर्णमा, रामनवमी (चैतेदसैं), स्वस्थानी पूर्णिमा, न्वागीखाने, असारपन्ध, रक्षाबन्धन, आदि पर्वहरू यहाँका सांस्कृतिक पर्वहरू हुन् । यसमा पनि गौरापर्व र विशुपर्व मुख्य रूपमा मनाउँछन् भने जाँत स्थान विशेष अनुसार आ-आफ्ना कुल देवताको पूजाका फरकफरक तिथिमा मनाइन्छ । यहाँको मुख्य संस्कृति डेउडा संस्कृति हो भन्ने यसलाई स्थानीय मार्माली भाषामा गाएर रमाइलो गर्ने गर्दछन् । आफ्नै संस्कृति, रीतिरिवाज रहेको मार्मालीको स्थानीय भाषिक भेद मार्माली दार्चुलेली भाषिक भेद हो । मार्माली मातृभाषाको रूपमा चिनिने यो भाषा लिखितभन्दा लोकसाहित्यमा बढी समृद्ध छ । यो भाषा विभिन्न जातिहरूका बिच सम्पर्क, व्यवहार, आदानप्रदान तथा अभिनय सम्प्रेषणको माध्यम बनेको छ । विभिन्न जातजातिको बसोबास भए पनि यस क्षेत्रका जनताको मुख्य भाषा स्थानीय भाषिका मार्माली नै हो । पछिल्लो समयमा आएर भाषा, लोकसाहित्य र संस्कृतिको विकास तथा संरक्षणको अभाव खड्किएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको अध्ययनीय क्षेत्रका आधारमा मार्माली भाषिकभेदको अध्ययन गरिएको छ । मार्मा क्षेत्रमा भाषिक र सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ । सङ्कलित भाषिक अध्ययन दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको । यस

अध्ययनले मारमा दुँहु र लेकम् क्षेत्रलाई अध्यनीय विषय बनाएको छ । यस अध्ययनमा यी क्षेत्रहरूको भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक परिचयबाट के पुष्टि हुन्छ भने उक्त क्षेत्र आर्थिक र भौतिक विकासका दृष्टिले पछि परेको भएपनि प्राकृतिक स्रोत साधन र धार्मिक, सांस्कृतिक र भाषिक हिसाबले सम्पन्न देखिन्छ । यो क्षेत्र परम्परागत लोकसंस्कृति र लोकसाहित्य तथा भाषामा सम्पन्न देखिन्छ । यस क्षेत्रको भाषिक इहासलाई हेर्दा निकै समृद्ध रहेको छ । प्रस्तुत मारमा क्षेत्रको क्षेत्रगत र भाषिक परिचयका लागि मुख्य स्रोतको आधार मारमा गाउँपालिकाबाट प्रकाशित मारमा गाउँ पालिकाको पार्श्वचित्र,बुलेटिन,त्यस गाउँपालिकाका बारेमा लेखेका लेख रचना, स्थानीय भाषामा गाइने लोकभाका,एफ.एम रेडियोमा प्रसारित विज्ञापन, सूचना आदि हुन ।

४.३ लेकमेली भाषा र यसको क्षेत्र

लेकम गाउँपालिका दार्चुलाका सात गाउँपालिकामध्ये एक सुन्दर गाउँपालिका हो । नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार लेकम् गाउँपालिकाको कुल जनसङ्ख्या १४८३८ रहेको छ । लेकमेली भाषाको उद्गम स्थल हालको लेकम गाउँपालिका हो । २०७३ फागुन २७ गते स्थापना भएको यस गाउँपालिकाको कुल क्षेत्रफल ८३.९८ वर्ग किलोमिटर रहेको छ । यसको कार्यालय रातामाटामा रहेको छ । साविकका चारवटा गा.वि.स लाली, शर्मोली, रिठाचौपाता र खरकडालाई मिलाएर यसको निर्माण गरिएको छ । यो लेकमेली भाषाको उद्गम स्थल पनि हो । यस गाउँपालिकाले अर्न्तराष्ट्रिय नाका तथा व्यापारको सम्भावना बोकेको छ । बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजनअनुसार नेपाली भाषाका पाँच उपभाषिकाहरू मध्ये पर पश्चिमा भाषिका अन्तर्गत पर्ने यो भाषिक भेद लेकमेली भाषाका नामले परिचित छ । आफ्नै किसिमका मौलिक भाषिक विशेषता भएको यो भाषा दार्चुला जिल्लामा लेकमेली भाषाका नामले चिनिएको छ । यहाँको स्थानीय समुदायमा पुरुष जातिका मानिसहरूलाई बुझाउन 'लेकमाल' र महिलाजातिक मानिसलाई बुझाउन 'लेकमेल्ली' शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।

बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजनअनुसार नेपाली भाषाका पाँच भाषिकाहरू मध्ये पर पश्चिमा भाषिक भेदअन्तर्गत रहेका दार्चुलेली उपभाषिका अन्तर्गत पर्ने यस भाषाका आफ्नै किसिमको विशेषता रहेको पाइन्छ । यस गाउँपालिकामा रहेका कूल जनसङ्ख्याको ९९.२६ प्रतिशत मानिसले स्थानीय लेकमेली भाषा बोल्छन् भन्ने बाँकी

०.६४ प्रतिशतले नेपाली भाषा बोल्ने गर्दछन् । यस क्षेत्रमा रहेका २५१४ घरधुरीमध्ये ९६.७० प्रतिशत (२४३९) घरधुरी कृषि पेसामा आबद्ध छन् तर यहाँको कृषि पेसा व्यवसायिक नभइ गुजारामुखी रहेको छ । २.०३ (५९) प्रतिशत घरधुरीले सरकारी तथा गैर सरकारी पेसाबाट जिविकोपार्जन गर्ने गर्दछन् । यसैगरी ०.२८ (७) प्रतिशत घरधुरीले विभिन्न व्यवसाय सञ्चालन गरी र ०.९९ प्रतिशतले अन्य विभिन्न देशहरूमा गएर जीवनयापन गरिरहेका छन् । फलफुल खेतीका लागि जिल्लामै उत्कृष्ट मानिएको यो क्षेत्र भौगोलिक विकटताका कारण विकासको मूलधारबाट पछि नै परेको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा सिंचाइ र यातायातको उचित सुविधा नभएका कारण कृषि पेसालाई व्यवसायीकरण गर्न सकिएको पाँइदैन ।

यस गाउँपालिकामा रहेका सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको २५१४ घरधुरीले हिन्दू धर्म मान्ने गर्दछन् भने थोरै जनसङ्ख्याले मात्र अन्य धर्म मान्ने गर्दछन् । यस क्षेत्रभित्र रहेका सबै जातजातिका मानिसहरूले हिन्दू परम्पराअनुसार नै न्वारन ब्रतबन्ध, विवाह, मृत्यु आदि सामाजिक संस्कार गर्ने गर्दछन् । चाडपर्व बनाउने प्रचलन भन्ने केही भिन्न र मौलिक किसिमको रहेको छ । यहाँको मुख्य चाड गौरा, हो । यो एक हप्तासम्म धुमधाम र हर्षोउल्लासका साथ बनाइन्छ । यसपछि दशैं, तिहार, माघी, फागु पूर्णिमा विशु, ओल्के सक्रान्ति, जनै पूर्णिमा आदि चाडपर्व पनि आआफ्नै तरिकाले मनाउने गरिन्छ । मौलिक पहिरन, भेषभूषा, चालचलन रीतिरिवाज र प्रथापरम्पराले यस क्षेत्रको मौलिकतालाई उजागर गरेको छ । यस गाउँपालिकाको वस्तुगत तथ्यांक २०७५को जातिगत विवरणलाई हेर्दा कूल जनसङ्ख्याको १६९१४ परिवारमध्ये २५१४ घरपरिवारमध्ये १०७५ घरपरिवार क्षेत्री, ८३५ घरपरिवार बाह्रमण,सबैभन्दा कम २६० घरपरिवार ठकुरी र दशनामी, रहेका छन् । दलित आदि जातजातिका मानिसहरू नगन्य मात्रामा बसोबास गर्दछन् । क्षेत्रीहरूको बाहुल्यता रहेको यस गाउँपालिकामा अन्यजातजातिका मानिसहरू कम र थोरैमात्र ठकुरी र दशनामी परिवारका मानिसहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रको कृषि पेसा चिसो हुने वा लेकतिर गहुँ, जौ, तोरी, मकै, फाँपर, मुसुरो, कोदो, सोह्रा, त्यहाँका जनताले तरकारी खेती गरेमा फर्सी, काँका, मुला, आलु, तोरिया, तितेकरेला, बरेला, चिचिण्डा, लौका आदि तरकारी प्रशस्त फल्दछन् । त्यो भन्दा तल्लो भेगतिर धान, गहुँ, जौ, कोदो, मकै आदि अन्न उब्जनी हुन्छ । दलहनमा मास, भटमास, गहत, मुसुरो, केराउँ, मुड, गुराउँस आदि फल्दछन् । तरकारीमा फर्सी, काँका, लौका,

चिचिण्डा, तितेकरेला, बरेला, पिँडालु, मुला, हरियो सागमा पालुङ्गो, रायो, तोरी आदि तरकारी हुन्छन् । फलफूलमा अम्बा, आँप, अनार, नासपाती, सुन्तला, आरू, आलुबखडा आदि फल्दछन् । जङ्गलमा समय अनुसार ऐँसेलु, किरमणा, घडारू, जामुना आदि फलफूल पाइन्छन् । लेकम् क्षेत्रका बासिन्दाको खानपान र विवाह सम्बन्धका आ-आफ्नै सीमाहरू छन् । खानपानको रूपमा दाल, भात, रोटी, तरकारी, चटनी मुख्य रूपमा प्रयोग गर्छन् भने विशेष अवसरमा पुरी, सेल, हलुवा, माणा, डुब्का, लाउन, राइतो आदि यहाँका आफ्नै विशेष परिकार हुन् । विवाह सम्बन्ध आ-आफ्नै जातिमा सीमित छ । जातिगत उचनीचता र छुवाछुतका संस्कारगत मान्यताहरू धेरथोर प्रचलनमा देखिन्छन् । कानुनमा जातिगत विभेदकता हटिसकेको, नयाँपुस्तामा खुलापन आउन थालिसकेको, खाद्य सामग्रीको आयातनिर्यात, आवागमनको सुविधा, बजार अर्थतन्त्र र त्यसप्रतिको निर्भरता बढ्न थालेको अवस्थामा छुवाछुत प्रथा कमजोर हुँदै गएको भए पनि स्थानीय लोकजीवनका व्यवहार र संस्कारहरूमा अबै पनि जातिगत उचनीचता र छुवाछुतका सीमा र बन्धनहरू भने कायम नै रहेका छन् । दार्चुलेली भाषाका स्थानीय भेदहरूको अध्ययन गर्दै जाने हो भने प्रत्येक घरको भाषिक रूपमा केही न केही भिन्नता स्पष्ट रूपमा देखिन्छ, त्यसैले कुनै न कुनै भाषिक रूप केही न केही आधारमा फरक नै छन् ।

४.४ सारांश

दार्चुला जिल्ला नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको एक पहाडी जिल्ला हो । प्राकृतिक सामाजिक र सास्कृतिक हिसावले अत्यन्त सुन्दर देखिए पनि भौगोलिक विकटताका कारण अबै पनि पछि परेको यो क्षेत्र भाषिक विविधताले भरिएको देखिन्छ । अनेकौ भाषा भाषी र संस्कृतिले सम्पन्न यस क्षेत्रको भाषा र संस्कृतिको अध्ययन हुनु आवश्यक छ । यसै उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भएर यो अध्ययन गरिएको हो । यस अध्यायमा दार्चुलेली भाषिक भेद अन्तर्गत पर्ने दुँहुँली मार्माली र लेकमेलीको अध्ययन गरिएको हो । हुनत दार्चुला जिल्लामा भाषाका अनेकौ रूपहरू प्रयोग हुन्छन् । अध्ययन गर्दै जाने हो भने प्रत्येक व्यक्तिको बोलिमा भिन्नता पाइन्छ । तर यस अध्यायमा मुख्य गरेर दुँहुँली मार्माली र लेकमेली गरी तीनवटा भाषिक भेदको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यी तीनवटै भाषिक भेदमा ठुलो अन्तर नदेखिएपनि रूपायनिक, रूपध्वन्यात्मक, शब्द प्रयोगगत तहमा प्रशस्त अन्तर रहेको छ ।

तालिका १, दुँहुँली, मारुली र लेकमेली भाषाका शब्दहरू

दुँहुँली	मारुली	लेकमेली	नेपाली
इजा	ज्या,इज्या	इजा,आमा	आमा
गुसाइनी	ननु	गोसी	नन्द
बुना	कुता	भाप्पा	भाइ
बुनी	कुती	बैना,भाप्पा	बहिनी
कसडो	कसिणो	कसणो	लोटा
लादो	कोठार	लादो	पेट
गेदागेदी,गेदान	मुल्यामुली	नन्नतीना	केटाकेटी
बलदु	बलु	बल्लु	गोरू
बउजु	बाउजी	बौज	भाउजु
भान	भादो	भान	जानु
पउला	पाउला	जुता	जुता
टोपी	कुलइ	टोपी	टोपी
छाइ	छाइ	छाइ	मही
गाडा	गडा	गडा	गरा
मथिमाइ, मथिम्ब	मथिबइ	मथिखाइ,मथिमाइ	माथिमा
सिन्तोला	नारिड	सन्तोला,	सुन्तला
कुट्टो	बौउसो	कुटो	कोदालो
दादा,दा	दुदा	दाज्जुउ	दाजु
बडज्युउ	बडाज	बुज्युउ	ससुरा
दगडी	सडडी	सएना	साथी
भाइ	भउल्या	भाप्पा	भाइ
कददु	कदउवा	कद	फर्सी
चोतो	चोत्या	चोतो	मुला
पागडो	पागडी	पागडो	पटुकी

आमा	मा	आमा	बज्यै
बुबु	बाज्या	बुबु, बु	बाज
पुतारी	बैकिनी	स्वानी	स्वास्नी
चेलो	रौतेलो	चेलबेटो	छोरा
चेली	रौतेली	नन्तिनी	छोरी
नानी	गेदी	ब्बारी	बुहारी
बउस्या	बैकान	बैक	लोगने

अध्याय - पाँच

दार्चुलेली भाषाको रूपतात्विक अध्ययन

वाक्यमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, अकरण जस्ता व्याकरणात्मक कोटि व्यक्त गर्नका लागि शब्दका रूपमा हुने परिवर्तनलाई रूपायन भनिन्छ (अधिकारी, २०५७, पृ. १७३) । रूपायनले शब्दलाई वाक्यमा प्रयोग योग्य बनाउँछ । रूपायन विकारी शब्दकोमात्र हुन्छ । यस अध्यायमा दार्चुलेली भाषाका नाम पदको रूपतात्विक व्यवस्थाको पहिचान गर्ने र नेपाली भाषासँग त्यसको भिन्नता पत्ता लगाउने उद्देश्यले नाम, शब्दका रूपायन हुने व्याकरणिक कोटिको अध्ययन गरिएको छ । साथै दार्चुलेली भाषामा विकारी विभक्ति र विकारी परसर्ग लागेको अवस्थामा नाम, शब्दबाट बनेका मूल र व्युत्पन्न क्रियायोगीको रूपायन वर्णन गरिएको छ । साथै यिनै शब्दहरूको दार्चुलेली र नेपाली भाषाका रूपायन व्यवस्थागत व्यतिरेकी विशेषता प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ रूप व्यवस्था

भाषाका लघुतम् अर्थयुक्त भाषिक एकाइलाई रूप भनिन्छ । जस्तै : हमुनले परिक्षामाइ ध्यान दिया । 'हामीहरूले परिक्षामा ध्यान दियौं ।' भन्ने दार्चुलेली भाषाको वाक्यमा हमुनले, परिक्षामाइ ध्यान दिया गरी चार ओटा संरचक घटकहरू आएका छन् । यिनलाई अर्भै साना एकाइहरूमा यसरी देखाउन सकिन्छ : हम, उन, ले, परि, छया, माइ, ध्यान, दि, य, आ । यिनमा हरेकको आआपनै अर्थ छ । 'हम' प्रथम पुरुष बहुवचन सर्वनाम, 'उन' बहुवचनबोधक प्रत्यय, 'ले' प्रथमा विभक्ति, 'पर' धातु (पर क्रिया), आइ प्रत्यय, 'माइ' सप्तमी विभक्ति, 'ध्यान' मन दिनु (नाम), 'दि' धातु (दिनु क्रिया), 'य' भूतकालिक रूप र 'औं' ले क्रियाको बहुवचनबोधक प्रत्यय बुझाएका छन् । यिनलाई यसभन्दा साना एकाइमा विभाजन गर्दा अर्थ नष्ट हुन्छ । त्यसैले यी दार्चुलेली भाषाका लघुतम् अर्थयुक्त अवयव वा रूप हुन् ।

रूप व्यवस्था अन्तर्गत रूप रचना प्रक्रियाको अध्ययन हुन्छ । भाषाको रूप व्यवस्थालाई परम्परागत रूपमा रूपायन व्यवस्था र व्युत्पादन व्यवस्था गरी मुख्य दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । रूपायन प्रक्रियामा एउटै आधार तत्त्वमा विभिन्न रूपायक तत्त्व (प्रत्यय) लगाएर शब्दका व्याकरणिक अर्थ भएका धेरै रूपहरूको निर्माण गरिन्छ । यसबाट शब्दको आधारभूत अर्थमा कुनै परिवर्तन हुँदैन । जस्तै: चेलो (एक वचन

पुलिङ्ग), चेला (बहुवचन पुलिङ्ग) र चेलि (एक वचन स्त्रीलिङ्ग), चेलिन (बहुवचन स्त्रीलिङ्ग) आदि शब्दहरू र भा, खा, बस् आदि धातुका विभिन्न काल, पक्ष, भाव, पुरुष, वचन, लिङ्ग आदिका रूपहरू रूपायन प्रक्रियाबाट बनेका हुन्छन् । जस्तै : खान्छ, खायो, खान्छाछ, खालो, खानान्, खालि आदि । व्युत्पादन प्रक्रिया शब्द निर्माण प्रक्रिया हो । यसमा एउटै आधार तत्त्वमा विभिन्न व्युत्पादक तत्त्व (प्रत्यय) लगाएर एउटै वा भिन्न भिन्न वर्गका नयाँ शब्दहरूको निर्माण गरिन्छ । जस्तै : घर (नाम) घरेलु (विशेषण), निको (विशेषण) निकेरी (क्रियायोगी) पड्(धातु) पडाइ (नाम) आदि । व्युत्पादन प्रक्रियाबाट शब्दको आधारभूत अर्थमा पनि परिवर्तन हुन सक्छ । जस्तै : बाटो (मार्ग) बटौने (बाटोमा हिड्ने मान्छे) । यस एकाइमा दार्चुलेली भाषाको नाम शब्दको रूपायन प्रक्रियाको मात्र वर्णन गरिएको छ ।

५.१.१ रूपायन प्रक्रिया

वाक्यमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, अकरण, वाच्य जस्ता व्याकरणात्मक कोटि व्यक्त गर्नका लागि शब्दका रूपमा हुने परिवर्तनलाई रूपायन भनिन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. १७३) । रूपायनले शब्दलाई वाक्यमा प्रयोग योग्य बनाउँछ । विकारी शब्दमा वाक्यात्मक सम्बन्ध र व्याकरणात्मक अर्थको अभिव्यक्तिका लागि शब्दमा गरिने परिवर्तनलाई रूपायनका रूपमा चिनाएको पनि पाइन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६०, पृ १३०) । रूपायनबाट रूप परिवर्तन भई वाक्यमा प्रयोग हुने शब्दलाई पद भनिन्छ । रूपायन सबै शब्दको नभई विकारी वर्गका शब्दको मात्र हुन्छ । विकारी वर्गका शब्दको विभिन्न व्याकरणिक कोटिका आधारमा रूप परिवर्तन हुन्छ र तिनले भिन्न भिन्न व्याकरणिक अर्थको अभिव्यक्ति गर्छन् । यसरी विकारी शब्दहरूले विभिन्न व्याकरणिक कोटिका आधारमा आआफ्नो रूपावली तयार पार्छन् र वाक्यमा अनुकूल रूप बदलेर देखिन्छन् (अधिकारी, २०७६, पृ. १७३) । रूपायन आधार तत्त्वमा रूपायक तत्त्व लागेर हुन्छ । आधार तत्त्वका रूपमा धातु र प्रातिपदिक रहेका हुन्छन् भने रूपात्मक तत्त्वका रूपमा विभिन्न व्याकरणिक कोटि जनाउने विभक्ति प्रत्ययहरू रहेका हुन्छन् । रूपायक तत्त्व आधार तत्त्वमा गाँसिएर मात्र प्रयोग हुन्छन् । जस्तै:

तालिका २, रूपायन प्रक्रिया

आधार तत्त्व	रूपायक तत्त्व	रूपायित शब्द	अर्थ
गेदो	ओ, आ, इ	गेदो, गेदा, गेदी	बच्चो, बच्चा, बच्ची
बिथर्	ओ, आ, इ	बिथरो, बिथरा, बिथरि	चौडो, चौडा, चौडी
हम्	रो, रा, रि	हमरो, हमरा, हमरि	हाम्रो, हाम्रा, हाम्री
घर	मुण, मुणा, मुणि,	घरमुण, घरमुणा, घरमुणि	घरमा, घरतिर
जा	छ, यो, लो	भान्छ, गयो, भालो	जान्छ, गयो, जाला
भण्	अन्छ, अन्छि, आन	भणन्छ, भणन्छि, भण्णान्	भन्छ, भन्छे, भन्छन

तालिका २ मा दार्चुलेली भाषाका/गेद, बिथर्, हम्, घर, भा, भण्/आधार तत्त्वमा /ओ, आ, इ, रो, रा, रि, मुण, मुणा, मुणि, छ, यो, लो, अन्छ, अन्छि, आन/रूपायक तत्त्व लागेर नाम, विशेषण, सर्वनाम, विभक्ति र क्रियापदको रूपायन भएको छ । यसरी रूपायित हुने आधार तत्त्व धातु र प्रातिपदिक गरी दुई किसिमका हुन्छन् । नामिक शब्दको मूल रूपलाई प्रातिपदिक र क्रियाको मूल रूपलाई धातु भनिन्छ । माथि दिइएका/गेद, बिथर्, हम्, घर/ जस्ता पदहरू नाम वा विशेषणका प्रातिपदिक हुन् भने /जा, भण्/जस्ता पदहरू क्रियाका मूल रूप अर्थात् धातु हुन् । यसरी प्रातिपदिक र धातु आधार तत्त्वमा रूपायक तत्त्व गाँसिएर शब्दको रूपायन भएको पाइन्छ ।

नाम, सर्वनाम र विशेषणले विभक्तिका आधारमा पनि रूपायन लिन्छन् । विभक्ति लिँदा ओकारान्त नाम र सर्वनाम शब्दहरू आकारान्त हुन्छन् । जस्तै : गेदो 'बच्चो' + ले गेदाले, नानो गेदो 'सानो बच्चो' + ले नाना गेदाले आदि । सर्वनाममा विभक्ति लागदा सर्वनामका विभिन्न रूप बन्दछन् । जस्तै : यो+ ले यइले, उ + लाई उइलाई, यो + बठे येइबठे आदि ।

५.१.२ रूपायन हुने कोटि र तिनका आधारहरू

रूपात्मक दृष्टिले शब्दहरू रूप चल्ने वा रूपमा परिवर्तन हुने विकारी र रूपमा परिवर्तन नहुने अविकारी गरी दुई किसिमका हुन्छन् । विकारी अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियावर्गका अनि अविकारी वर्ग अन्तर्गत अव्यय वर्गका सबै शब्दहरू पर्छन् (अधिकारी, २०४९, पृ. १८) । नाम र विशेषणको लिङ्ग, वचन, आदर र कारकका आधारमा रूपायन हुन्छ । सर्वनामको वचन, पुरूष, आदर र कारकका आधारमा रूपायन हुन्छ । क्रियाको लिङ्ग, वचन, पुरूष, आदर, काल, पक्ष, भाव, करण-अकरण आदि सबैभन्दा बढी व्याकरणिक कोटिका आधारमा रूपायन हुन्छ । नेपाली भाषामा अव्ययको रूपायन हुँदैन तर दार्चुलेली भाषामा केही नामयोगी, क्रियायोगी र विभक्ति चिन्हको पनि रूपायन भएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषामा हुने रूपायन प्रक्रियाको वर्णन निम्नानुसार गरिएको छ । जस्तै :

तालिका ३, ओकारान्त नामको स्त्रीलिङ्गी रूप

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
रौतेलो	रौतेली	छोरा छोरी
गेदो	गेदी	केटा केटी
थोरो	थोरी	पाडो पाडी
बाक्रो	बाकरी	बाख्रो बाख्री
चानो	चानि	निधार
केटो	केटी	केटा केटी
बाच्छो	बाच्छी	बाच्छा बाच्छी
पाठो	पाठी	पाठा, पाठी

५.२ नामको रूपायन

दार्चुलेली भाषामा नामको रूपायन लिङ्ग, वचन, आदर र विभक्ति/कारकका आधारमा हुन्छ । यसलाई निम्नानुसार छुट्टा छुट्टै वर्णन गरिएको छ ।

५.२.१ लिङ्गका आधारमा नामको रूपायन

लिङ्ग मूलतः नामसँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो (अधिकारी, २०४९, पृ. ५४) । यसले भाले वा पोथी जातिलाई बुझाउँछ । दार्चुलेली भाषामा लिङ्गभेदक शब्दहरू

अव्युत्पन्न र व्युत्पन्न दुबै किसिमका रहेका छन् । पुलिङ्गी शब्दमा /एनि, इनि, यानि, आन्नि, नि/ प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्गी शब्दहरू व्युत्पन्न हुन्छन् । केही शब्दहरू प्रत्यय नलागी शब्द परिवर्तन गरेर स्त्रीलिङ्गी बनेका पाइन्छन् । दार्चुलेली भाषामा लिङ्ग मानवीय, मानवेतर तथा निर्जीव वस्तुसँग पनि सम्बन्धित रहेको छ । यसलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ :

क) ओकारान्त नामको स्त्रीलिङ्गी रूप : दार्चुलेली भाषामा ओकारान्त पुलिङ्गी नाम स्त्रीलिङ्गमा इकारान्त हुन्छन् ।

तालिका ४ मा प्रस्तुत दार्चुलेली भाषाका मानवीय र मानवेतर ओकारान्त पुलिङ्गी शब्द स्त्रीलिङ्गीमा इकारान्त भएका छन् ।

ख) /एनि, इनि, यानि, आन्नि, नि, इ/ प्रत्ययबाट स्त्रीलिङ्गी रूप : दार्चुलेली भाषामा पुलिङ्गी शब्दमा /एनि, इनि, यानि, आन्नि, नि, इ/प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्गी शब्द बन्दछन् । यसरी बनेका शब्दहरू रूपायनभन्दा व्युत्पादन भएका देखिन्छन् । यसको विस्तृत चर्चा स्त्रीलिङ्गी व्युत्पन्न शब्द निर्माण अन्तर्गत गरिएको छ । जस्तै :

तालिका ४, प्रत्ययबाट स्त्रीलिङ्गी रूप

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
दमाई	दमाइनी	दमाइकी स्वानी
मर्माल	मरमाली	मरमाल्ली स्वास्नी
गेदो	गेदी	केटाकेटी
बुना	बुनी	भाइ बहिनी
पाठो	पाठी	पाठा पाठी
गोसि	गुसाइनी	देवर नन्द
चेलो	चेली	छोरा छोरी
दुँहुँ	द्वालेनी	दुँहुँ क्षेत्रमा बस्ने महिला

तालिका ४ मा दार्चुलेली भाषाका पुलिङ्गी शब्दमा /एनि, इनि, यानि, आन्नि, नि, इ/ प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्गी शब्द बनेका छन् । यसरी दार्चुलेली भाषामा बहु प्रत्ययबाट स्त्रीलिङ्गी शब्दको निर्माण हुन्छ ।

ग) शब्द परिवर्तनबाट स्त्रीलिङ्गी रूप : कतिपय पुलिङ्गी नाम शब्दको भिन्न (विपरीत) शब्दबाट स्त्रीलिङ्गी बोध हुन्छ । यस्ता पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी शब्दहरूलाई शाब्दिक लिङ्गबोधक शब्द भनिन्छ । यस्ता शब्दहरू अव्युत्पन्न किसिमका हुन्छन् । पुरुष र स्त्री जातिलाई बुझाउने यस्तो व्यवस्था व्याकरणिक नभई प्राकृतिक किसिमको देखिन्छ । जस्तै :

तालिका ५, शब्द परिवर्तनबाट स्त्रीलिङ्गी रूप

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	नेपाली अर्थ
पुसाइ	पुइजू	फुपु फुपाजू
कसबाव	कइजा	सानीआमा सानोबुवा
चेलो	ब्बारी	छोरा बुहारी
दादा	बउजु	दाजु भाउजु
बाबा	इजा	बुबाआमा
बडज्यु	ज्युउ	सासूससुरा
बामन	बामनी	बाहुन बाहुनी

तालिका ५, मा प्रस्तुत दार्चुलेली भाषाका शब्दहरूले रूपायनबाट नभई शब्द परिवर्तनबाट स्त्रीलिङ्ग बुझाएका छन् ।

घ) मानवेतर सजीव र निर्जीवमा स्त्रीलिङ्गी रूप : दार्चुलेली भाषा व्याकरणात्मक लिङ्ग व्यवस्था भएको भाषा हो । भौतिक जगत्का निर्जीव पदार्थहरू, अमूर्त वस्तुहरू र भावहरूलाई जनाउने पदलाई भाले र पोथी जातमा विभाजित गरी पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी मान्नु व्याकरणात्मक लिङ्ग व्यवस्था हो (अवस्थी, २०४५, पृ. १) । दार्चुलेली भाषामा मानवेतर सजीव र निर्जीव दुवै नाममा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्ता शब्दहरूले स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुँदा मात्र नभई पदावली वा वाक्यका स्तरमा पनि लिङ्गभेद जनाएको पाइन्छ । जस्तै :

तालिका ६, मानवेतर सजीव र निर्जीवमा स्त्रीलिङ्गी रूप

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	अर्थ
दिन भयो ।	रात पडी ।	दिनु भयो, रात पड्यो ।
पानी पड्यो ।	ताल पडी ।	पानी परयो, ताल भयो ।
राडो हरायो ।	थोरी हराइ ।	पाडो हरायो ।
पाठो आयो ।	पाठी आई ।	पाठो, पाठी आई ।
चडा आणो ।	चडाकी घोल ।	चराको अण्डा, चराको गुँड ।

तालिका ६ मा आएका /दिन, रात, पानी, ताल, राडो, थोरी, घडि, पाठो, पाठी, चडा चडाकी/ दार्चुलेली भाषाका सजीव र निर्जीव शब्दले पदावली र वाक्य स्तरमा व्याकरणिक रूपमा स्त्रीलिङ्ग जनाएका छन् । त्यसैले दार्चुलेली भाषामा मानवेतर नाममा पनि स्त्रीलिङ्गी प्रयोग रहेको देखिन्छ ।

५.२.२ वचनका आधारमा रूपायन

वचन नामको सङ्ख्यासँग सम्बन्धित व्याकरणिक कोटि हो (अधिकारी, २०४९, पृ. ७९) । एक सङ्ख्याले एक वचन र एकभन्दा बढी सङ्ख्याले बहुवचनको बोध गराउँछ । दार्चुलेली भाषामा एक वचन र बहुवचन गरी दुई प्रकारका वचन छन् । यसमा गणनीय एक वचन नाममा /आन, इन, औन/ प्रत्यय लागेर तथा ओकारान्त नाम आकारान्त भएर बहुवचन हुन्छन् । यसको वर्णन निम्नानुसार छ :

क) ओकारान्त नामको बहुवचन : दार्चुलेली भाषामा ओकारान्त नामले एक वचन जनाउँछ भने आकारान्त नामले बहुवचन जनाउँछ । सङ्ख्येय नामले बहुवचन जनाउन रूपायन लिन्छ । मानवीय आकारान्त नामले बहुवचनका साथै आदर पनि जनाएको पाइन्छ । भनाइलाई स्पष्ट पार्न दार्चुलेली भाषामा आकारान्त सङ्ख्येय नाममा /आन/ बहुवचनबोधक प्रत्यय लाग्छ । जस्तै :

तालिका ७, ओकारान्त नामको बहुवचन

एकवचन	बहुवचन	अर्थ
चडो	चडा, चडान	चरा, चराहरू
केटो	केटा, केटान	केटा, केटाहरू
कुनो	कुनान, कुनान	कुना, कुनाहरू
मान्सो	मासु, मासौन	मानिस, मानिसहरू
बल्दो	बल्दु, बलदौन	गोरू, गोरूहरू
गेदो	गेदा, गेदान	बच्चा, बच्चाहरू
सालो	सालो सालान	सालो सालाहरू
कुटो	कुटा, कुटान	कुटो, कुटोहरू
पाठो	पाठा, पाठाआन	पाठा, पाठाहरू

तालिका ७ मा देखाइएअनुसार दार्चुलेली भाषाका एक वचन ओकारान्त सजीव तथा निर्जीव नामले बहुवचनको रूपायन लिदा आकारान्त बन्छन् र तिनले बहुवचनबोधक /आन/ प्रत्यय पनि लिन्छन् ।

(ख) ओकारान्त बाहेकका नामको बहुवचन : दार्चुलेली भाषामा ओकारान्त बाहेकका सङ्ख्येय नामहरू बहुवचनमा आउँदा आफ्नो रूपमा कुनै परिवर्तन नभई /औन, इन, यान, न/ प्रत्यय लिएर आउँछन् । जस्तै:

तालिका ८, ओकारान्त बाहेकका नामको बहुवचन

एकवचन	बहुवचन	अर्थ
कापि	कापीन	कापिहरू
दादा	दादान	दादाहरू
पुइजु	पुइजुन	पुइजुहरू
खुट्टा	खुट्टान	खुट्टाहरू
कटउरा	कटउरान	कटौराहरू
गोरवाछा	गोरवाच्छान	गोरवाच्छाहरू
व्यउला	व्यलान	व्यलाहरू
साराद	सारादौन	सारादहरू

तालिका ८ मा देखाइए अनुसार दार्चुलेली भाषामा ओकारान्त बाहेकका सङ्ख्येय सजीव र निर्जीव नामहरूले बहुवचनको रूपायन लिदा /औन, इन, उन, यान, न/ बहुवचनबोधक प्रत्यय लिन्छन् । तर केही नाम प्रत्यय बिना पनि बहुवचनका रूपमा पनि प्रयोग हुन सक्छन् र तिनको बहुवचनको बोध क्रियाबाट हुन्छ । जस्तै : बाग आयो, बल्ल बन गयो (एक वचन) । बाग आए, बल्ल बन गए (बहुवचन) ।

(ग) भाववाचक नामको बहुवचन : दार्चुलेली भाषामा धारणगत विभिन्नता बुझाउने अभिप्रायमा भाववाचक प्रकृतिका केही नामहरू पनि सङ्ख्येय बनेका पाइन्छन् । त्यस स्थितिमा तिनले बहुवचन बुझाउँदा ऐच्छिक रूपले /आन, इन, न/ प्रत्यय लिन्छन् जस्तै :

तालिका ९, भाववाचक नामको बहुवचन

एक वचन	बहुवचन	अर्थ
वीर	वीरौन	वीरहरू
मया	मयालुन	मायालुहरू
बिमार	बिमारौन	बिरामीहरू
बामन	बामनौन	बाहुनहरू
साहस	साहसीन	साहसिहरू
रहड	रहडौँन, रहडीन	रहरहरू
आटँ	आँटिलान	आँटिलाहरू

तालिका ९ मा बहुवचनमा आएका दार्चुलेली भाषाका नाममा ऐच्छिक रूपले /आन,औन,लान,इन, न/ प्रत्यय लागेर बहुवचन व्यक्त भएको पाइन्छ ।

५.२.३ आदरका आधारमा रूपायन

आदर सम्मानसूचक व्याकरणिक कोटि हो । यो मानवीय सन्दर्भमा मात्र व्यक्त हुन्छ । यो मानवीय प्रसङ्गमा बहुवचन वा संयुक्त क्रियाद्वारा व्यक्त हुन्छ । आदर मूलतः श्रोता र अन्य सन्दर्भमा व्यक्त हुन्छ (अधिकारी, २०५५, पृ. ९१) । सर्वनाम र क्रियाका साथै आदरसूचक नामको पनि प्रयोग हुन्छ । दार्चुलेली भाषामा ओकारान्त जातीय नामहरू आदर जनाउँदा ओकारान्त हुन्छन् । उच्च आदरबोधक बनी आउन सक्ने व्यक्तिवाचक नाम र पद-प्रतिष्ठावाचक नामका अन्त्यमा जी, ज्यू, साबको प्रयोग पनि भएको पाइन्छ । जस्तै :

तालिका १०, नामको आदरार्थी रूप

सामान्यार्थी नाम	आदरार्थी नाम	अर्थ
भतिजो	भतिजा	भतिज
चेलो	चेला	छोरा
ए बुना	ओ बुना	भाइ
राम	रामजी	रामजी
रौतेलो	रौतेला	रौतेला
सालो	साला	साला
आमा	ओआमा	आमा

तालिका १० मा देखाइएअनुसार दार्चलेली भाषामा आदर रहित ओकारान्त नाम आदरार्थीमा आकारान्त अर्थात् बहुवचनबोधक भएका छन् । त्यसै गरी उच्च आदरार्थीमा आएका व्यक्तिवाचक तथा पद-प्रतिष्ठावाचक नामहरूका अन्त्यमा /जि, ज्यु, साव/ जस्ता आदरसूचक प्रत्यय लागेको पाइन्छ ।

५.२.४ कारक/विभक्ति नियमका आधारमा नामको रूपायन

रूप रचनाका आधारमा कारक आन्तरिक र बाह्य गरी दुई तहमा देखिन्छन् । आन्तरिक कारक बाह्य कारकमा रूपान्तरित हुँदा विभक्तिसहित र विभक्तिरहित गरी दुई स्वरूपमा देखा पर्छन् (यादव र रेग्मी, २०५९ पृ. २९३) । विभक्तिसहित देखा पर्ने कारकलाई चिन्हित र विभक्तिरहित देखा पर्ने कारकलाई अचिन्हित कारक भनिएको पाइन्छ (बन्धु, २०५७, पृ. १८२) । क्रियाको कार्यमा विशेष किसिमको अर्थगत सम्बन्ध दर्साउने वा भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने शब्दहरूले कारक दर्साउँछन् (अधिकारी, २०७६, पृ. २५२) । त्यसमा विभक्तिहरू क्रियापदको कारकीय सम्बन्ध व्यक्त गर्न सहायक हुन्छन् (अधिकारी, २०५५, पृ. १८८) । नामिक पदहरू वाक्यमा विभक्ति लिएर वा नलिएर पनि आउन सक्छन् । यस आधारमा विभक्ति नलिई प्रयोग हुने नामिक पदलाई सरल कारक र विभक्ति लिएर परिवर्तित भई आउने नामिक पदलाई तिर्यक कारक भनिन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २५५) । यसरी रूप रचनाका आधारमा कारक सरल र तिर्यकगरी दुई किसिमका हुन्छन् । सरल कारक रूपका दृष्टिले सामान्य र अचिन्हित हुन्छन् । रूपायन गर्दा पनि सरल कारकमा

विकारी वा अविकारी नामिक पदको रूप फेरिँदैन र विभक्ति पनि लाग्दैन । त्यसैले यसमा रूपायन शून्य हुन्छ । तिर्यक कारक रूपका दृष्टिले विशिष्ट र चिन्हित हुन्छ । रूपायन गर्दा विकारी र अविकारी दुवै पदमा विभक्ति लाग्छ र विकारी पदको रूपमा परिवर्तन हुन्छ । विभक्तियुक्त नामिक पदहरू ओकारान्त भएमा तिनले आकारान्त भएर विभिन्न विभक्ति लिन्छन् । दार्चुलेली भाषाका नाम पदको सरल र तिर्यक कारकका आधारमा निम्नानुसारको रूपायन देखिन्छ :

(क) दार्चुलेली भाषामा कारक व्यक्त गर्न सङ्ख्येय तथा असङ्ख्येय नामले विभक्ति लिँदा ओकारान्त नाम आकारान्त हुन्छ । जस्तै :

तालिका ११, नामको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन

सरल कारक	तिर्यक	अर्थ
बाकरो	बाकराकिलेखा, बाकराखाइ, बाकराले	बाख्राले बाख्रका लागि
बाटो	बाटामाइ, बाटाखाइ बाटाबठे	बाटामा, बाटादेखि
घरो	घरमाइ, घरखाइ घरम्भइ	घरदेखि घरबाट
बोकसो	बोकसखाइ, बोकसभितरी, बोकसमुणी	बाकसभिन्न बाकसभिन्न

तालिका ११, मा प्रस्तुत दार्चुलेली भाषाका बाकरो, बाटो, घर, बोकस/ जस्ता सरल कारक बुझाउने नाम शब्द /ले, खाँइ, बठे, लेखा, कि, माइ, आः, मुण, मुणि/ जस्ता विभक्ति चिन्हको प्रयोगबाट तिर्यककारकमा रूपायन भएका छन् ।

(ख) दार्चुलेली भाषामा नाम र सर्वनामसँग आउने विभक्तिहरू विभिन्न किसिमका हुन्छन् । यिनलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका १२, नामिक पदसँग आउने विभक्ति चिन्हहरू

कारक	विभक्ति	विभक्तिका चिन्हहरू	अर्थ
कर्ता	प्रथमा	ले बठे	ले, बाट
कर्म	द्वितीया	खाँइ, थाइ, कि	लाई
करण	तृतीया	ले बठे	ले, द्वारा, बाट
सम्प्रदान	चतुर्थी	लेखा, निमित्तिर, ल्या	लाई लागि, निम्ति
अपादान	पञ्चमी	बठे, बठाइ, हइ	देखि, बाट
सम्बन्ध	षठी	ओ, को, का, कि रो, रा, री, नो, ना, नी	का, का, की, रा, रा, री, नो, ना, नी
अधिकरण	सप्तमी	माइ, मुणी, मुण, भइ, बइ,	मा, माइ

तालिका १२ अनुसार दार्चुलेली भाषामा /ले, बठे, लाई, खाँइ, थाँइ, कि, लेखा, लेखि, धेकि, है, ओः/को, आः/का, अइ/कि, माइ, इन, इना इनि, मुण, मुणा, मुणि, भइ/ जस्ता विभक्ति चिन्हहरू रहेका छन् ।

(ग) दार्चुलेली भाषामा नामसँग विभक्ति लाग्दा मात्र नभई नामयोगीहरू आउँदा पनि तिर्यकरूप आउन सक्छन् । जस्तै :

तालिका १३ नाममा नामयोगी लाग्दा बन्ने तिर्यक रूपहरू

सरल कारक	तिर्यक कारक	अर्थ
फोलो	फोलाखाइ	गाग्रोनेर
बोकस	बोकसमाइ	बाकसमाथि
गाडा	गाडामुणी	गडातिर
घर	घरखाइ	घरतिर
पन्यार	पन्यारम्भइ	पधेरातिर

तालिका १३ मा आएका दार्चुलेली भाषाका /फोलो, बोक्स, गाडा, घर, पन्यार/ नाम शब्दले कुनै विभक्ति नलिई आएका हुँदा यिनले सरल कारक बुझाएका छन् । सरल कारक बुझाउने नाम शब्दमा /मुणी, खाँइ, सित/ जस्ता नामयोगीहरू लाग्दा ओकारान्त नाम आकारान्त भएर तिर्यककारक भएका छन् ।

(घ) दार्चुलेली भाषामा सम्बोधन बुझाउँदा विभक्ति नलिए पनि तिर्यक रूपको प्रयोग हुन्छ ।

जस्तै :

तालिका १४, नामको सम्बोधनयुक्त तिर्यकरूप

सरल कारक	तिर्यक रूप	अर्थ
कान्सो	ए कान्सा	ए कान्छा
भाइ	ए भाइ	ए भाइ
नानी	ए नानी	ए बुहारी
गोसि	ओ गोसि	ओ देवर

तालिका १४ मा आएका दार्चुलेली भाषाका /कान्सो, भाइ,नानी गोसि शब्दले विभक्ति नलाग्दा पनि सम्बोधनका रूपमा भने /कान्सा भाइ नाना, कान्सा,गोसि/ तिर्यकरूप लिएका छन् ।

(ङ) दार्चुलेली भाषामा ओकारान्त बाहेकका नाममा विभक्ति लागे पनि मूल रूपमा परिवर्तन नहुने हुँदा तिनको रूप सरलभन्दा खास भिन्न हुँदैन । जस्तै :

तालिका १५, ओकारान्त बाहेकका नामको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन

सरल कारक	तिर्यक कारक	अर्थ
बल्दु	बल्दले बलदखाँइ, बल्दकि	गोरू, गोरूले गोरूलाई, गोरूकालागि
घर	घरमाइ, घरखाइ, घरबठे घर	घरमा, घरदेखि, घरबाट
पारो	पारामाइ,	ठेकीमा
भितर	भित्रम्भइ, भित्रखाँइ	घरभित्र घरनिर

तालिका १५ मा आएका दार्चुलेली भाषाका ओकारान्त बाहेकका /बल्दु, घर, पारो, भितर/जस्ता शब्दले सरल कारकमा विभक्ति लिएका छैनन् भने तिर्यक कारकमा विभिन्न विभक्ति चिन्ह लिएका छन् तर तिनको मूल रूपमा कुनै परिवर्तन भएको छैन ।

(च) दार्चुलेली भाषामा 'उ' अन्त्यमा आउने नाम र क्रियाहरू विभक्ति लाग्दा आकारान्त हुन्छन् ।

जस्तै :

तालिका १६, 'उ' अन्त्यमा आउने नाम र क्रियाको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन

सरल कारक	तिर्यक कारक	अर्थ
भण्नु	भण्नाले भण्नाकि, भण्नामाइ	भण्नाले, भण्नाका लागि, भण्नामा
खान्नु	खान्नाले, खान्ना बठे, खान्नामाइ	खान्नाले खान्नाबाट, खान्नामा
गर्नु	गरनाले, गरयाको हुनाले, गरया बठे	गर्नाले गरेको हुनाले, गरेबाट
भान्नु	भान्नाले, गयाबठे, भान्नाधेकी	जान्नाले गएदेखि, गएबाट

तालिका १६ मा देखाइएअनुसार दार्चुलेली भाषामा /भण्नु, खान्नु, गर्नु/ जस्ता उकारान्त नाम र क्रिया विभक्ति लाग्दा /भण्ना, खान्ना, गरदा/ आकारान्त हुन्छन् ।

(छ) समग्रमा दार्चुलेली भाषामा सरल र तिर्यक कारक/विभक्ति नियमका आधारमा नामको रूपायन र रूपावलीलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

तालिका १७, 'गेदो' शब्दको कारक/विभक्तिका आधारमा रूपायन

विभक्ति	सरल कारक	तिर्यक कारक	अर्थ
प्रथमा	गेदो	गेदाले गेदाबठे	बच्चाले बच्चाबाट
द्वितीया	गेदा	गेदालाई गेदाखाइ गेदाकि	बच्चालाई
तृतीया	गेदा	गेदाले, गेदाबठे	बच्चाले बच्चाद्वारा
चतुर्थी	गेदो	गेदाकि, गेदाकि लेखा	बच्चालाई, बच्चाका लागि
पञ्चमी	गेदो	गेदाबठे गेदा धेकि	बच्चाबाट बच्चादेखि
षष्ठी	गेदा	गेदाकि, गेदालाई, गेदाका	बच्चाको, बच्चालाई बच्चाका
सप्तमी	गेदो	गेदामाइ गेदासित	गेदामा, गेदासित
सम्बोधन	गेदा	ए गेदा हे गेदा	ए गेदा

तालिका १७ मा दार्चुलेली भाषाको /गेदो/ शब्दले सरल कारक र एक वचन बुझाएको छ भने यसमा प्रथमादेखि सम्बोधन सम्मका विभक्ति प्रत्ययहरू लाग्दा तिर्यक रूपहरू बनेका छन् । एउटै विभक्तिमा कतिपय विभक्तिगत भिन्नताका कारण धेरै रूपहरू बनेका छन् ।

५.३ सारांश

यस अध्यायमा दार्चुलेली भषिक भेद अन्तर्गत नामको रूपायनिक व्यवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा सबै पदवर्गको अध्ययनलाई समावेश गर्दा अनुसन्धान कार्य ज्यादै लामो हुन जाने हुँदा नाम शब्दकोमात्र रूपतात्विक अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनका आधारमा नेपाली भाषामा र दार्चुलेली भाषाका नाम शब्दको रूपायनलाई हेर्दा नेपाली भाषाको तुलनामा दार्चुलेली भाषाको रूपायनिक प्रत्ययहरूको प्रयोग केही भिन्न रहेको छ । यसमा नामको रूपायन लिङ्ग,आदर,कारक, विभक्ति आदिका आधारमा गरिएको छ । वचन, कारक विभक्तिको प्रयोगलाई हेर्दा कारक प्रथमादेखि सप्तमीसम्म रहेपनि विभक्ति प्रयोग गर्ने तरिका र विभक्तिहरूको संरचनामा केही फरक रहेको देखिन्छ । यस अध्यायमा लिङ्ग, वचन, कारक, आदरविभक्ति आदिका आधारमा नामले रूपायन लिएपनि रूपायनिक प्रत्यको प्रयोग दार्चुलेली भाषामा मौलिक र भिन्न किसिमको रहेको छ ।

अध्याय - छ

दार्चुलेली भाषिक भेदको समाजभाषिक अवस्था

दार्चुला जिल्लाको नामबाट दार्चुलेली भाषाको नाम रहन गएको हो । दार्चुलेली भाषालाई वि.सं. २०६८ को जन गणनाभन्दा पहिले नेपाली भाषाको भाषिकाका रूपमा मानिएको थियो । वर्तमान समयमा नेपालको संविधानले नेपालमा बोलिने सबै भाषाहरूलाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिइसकेपछि दार्चुलेली भाषालाई पनि भाषिका नभनेर भाषा भनिसकेको हुनाले यस अध्ययनमा समेत भाषानै भनिएको छ । भाषा सामाजिक वस्तु हो । भाषाको प्रयोग क्षेत्रका रूपमा समाजलाई लिइन्छ । समाजलाई गतिशील र चलायमान बनाउन भाषाको प्रयोग गरिन्छ । भाषावैज्ञानिक रोनाल्ड वार्डफका अनुसार “सामाजिक भाषिकाहरू समाजबाट सिर्जना हुन्छन् । समाजको विविधताअनुसार सामाजिक भाषिकामा पनि विविधता हुन्छ” (पौडेल र धामी पृ. २१) । समाजमा जात, वर्ग, धर्मअनुसार सांस्कृतिक पक्षमा भिन्नता देखापर्छ । समाजमा देखिने सांस्कृतिक विभेद भाषासँग सापेक्ष हुन्छ । सामाजिक भाषिका तथा सांस्कृतिक विविधतानै सामाजिक भेद हुन् (पौडेल र धामी, पृ. ४९) । भाषिक भेदका सन्दर्भमा ‘लड्म्यान डिक्सनरी अफ अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्सले’ सामाजिक भाषिका समाजको सम्पत्ति हो । सामाजिक भाषिकाले वक्ताको समान सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक पृष्ठभूमिका आधारमा भाषिक सम्प्रेषण गर्दछ । समाजमा वर्गअनुसार भाषिका विभाजित हुन्छ । भाषाको एउटा विशिष्ट रूपलाई सामाजिक भाषिक भेदका रूपमा लिइन्छ । समाजमा देखिएका वर्ग, जात, धर्म, लिङ्ग, उमेर शिक्षा आदिका आधारमा भाषिक भेद निर्धारण हुन्छ ।

६.१ दार्चुलेली समाजमा जातीय र वर्गीय भेद

दार्चुलेली भाषिक समाजमा पनि निम्न उच्च जात र वर्गका भाषिक भेद निर्धारण भएका पाइन्छन् ।

६.१.१ ब्राह्मण

दार्चुला जिल्लामा ब्राह्मण जातिका मानिसहरू रहेका छन् । हिन्दू वर्णाश्रमअनुसार ब्राह्मणहरू सबैभन्दा माथिल्लो जातमा पर्दछन् । दार्चुलाका तीनवटै स्थानीय गाउँपालिका (दुँहु,मार्मा र लेकम्मा) ब्राह्मण जातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । खासगरी ब्राह्मणको काम पढ्नु, पढाउनु, यज्ञ गर्नु गराउनु, मन्दिरमा पुजारीको काम गर्नु, दान

लिनुदिनु आदि रहेको मानिन्छ । यसैअनुसार ब्राह्मणको थर पनि पेसा वा कार्यका आधारमा राखिएको पाइन्छ (पाण्डेय, २०७३) । जस्तै: ज्योतिषको काम गर्ने जोशी, पूजा गर्ने उपाध्याय, पाण्डेय, विष्ट, भट्ट, आदि रहेको पाइन्छ । यस जिल्लामा बाहुनका थरहरूमा अवस्थी, उपाध्याय, जोशी, बडू, पाण्डे, विष्ट, भट्ट, आदि रहेका छन् । पुरानो प्रचलन तथा मान्यताअनुसार बाहुनहरूले यज्ञ यज्ञादि कर्म गरेर जीविका निर्वाह गर्ने भए तापनि आजभोलिका ब्राह्मणहरूले मुख्य पेसा कृषि, नोकरी, व्यापार बनाएका छन् । यहाँका बाहुन जाति दुई थरीका पाइन्छन्, कर्म गर्ने र कर्म नगर्ने । कर्म भन्नाले पूजा आजा गर्ने दान लिने बाहुनलाई पहिलो श्रेणीको बाहुन मानिन्छ । उनीहरू आफ्नो जातबाट नखसेको विश्वासमा उनीहरूलाई उपाध्याय बाहुन मानिन्छ । दोस्रो दर्जाका बाहुनहरू कर्म गर्दैनन् अर्थात् धार्मिक कर्म पूजापाठ, रूद्रि चण्डी, न्वारन श्राद आदि गर्दैनन् । उनीहरू आफ्नो जातबाट च्युत भएको मानिन्छ । दार्चुलामा यस्ता बाहुनहरूलाई 'उपदया' र 'खटकेला' बाहुनको रूपमा पनि चिनिन्छ । उपाध्यायहरू (उपदया बाहुन) अर्थात् यज्ञ यज्ञादि गर्ने र जोशी, बडू, अवस्थी, खटकेला अर्थात् यज्ञ यज्ञादी नगर्ने बाहुनमा चिनिन्छन् । दार्चुलामा यस्ता बाहुनलाई उपदया र खटकेला पनि भनिन्छ । बाहुनले क्षेत्री जातिले जस्तै सामान्य किसिमको भाषा प्रयोग गर्दछन् ।

६.१.२ क्षेत्री

यस जातिका मानिसहरूको बसोबास दार्चुला जिल्लामै अन्यजातिभन्दा अत्यधिक रहे भै यितिनै दुँहुँ, मारमा र लेकम्) गाँउपालिकामा अत्यधिक रूपमा रहेका छन् । यसका लागि केही मात्रामा भएपनि यस अध्ययनले मद्दत पुरयाउने देखिन्छ । मारमा पालिकामा क्षेत्री जातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । यसजातिका मानिसहरूको मुख्य पेसा कृषि, व्यापार र वैदेशिक रोजगार रहेको छ । यस जातिका मानिसहरूको पुख्यौली पेसा कृषि हो । बाहुनले क्षेत्री जातिले जस्तै सामान्य किसिमको भाषा प्रयोग गर्दछन् । यिनीहरूको भाषामा मध्यम् आदरार्थी रूपको प्रयोग गरिन्छ । खेतिपाति र कृषिकार्य गर्न रूचाउने यस जातिका मानिसहरू वर्तमान समयमा स्वदेश तथा विदेशका राम्रा राम्रा ठाँउमा आफ्नो जीविकोपार्जनको कार्य गरी रहेका छन् । दार्चुला जिल्लामा सङ्ख्यात्मक रूपमा हेर्ने हो भन्ने पुरै जिल्लाभरी क्षेत्री जातिको बाहुल्यता रहेभै यी तीनै क्षेत्रमा क्षेत्री जातिका मानिसहरूको बाहुल्यता रहेको छ । व्यापार व्यवसाय, पशुपालन र कृषिकर्म पुख्यौली पेसा भएपनि वर्तमान

विश्वव्यापीकरणको समयमा रोजगारीको खोजीमा देश तथा विदेशका विभिन्न ठाउँमा जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् ।

६.१.३ ठकुरी

वाइसे चौविसे राज्य राजारजौटाको समयमा राजकाज गरेको जाति ठकुरी हो । दार्चुलामा ठकुरीको जनसङ्ख्यालाई हेर्दा मिश्रित किसिमको छ । यहाँका ठकुरीहरूमा, सिंह, पाल, बम, चन्द्र आदि पर्दछन् । सामाजिक आर्थिक रूपमा सबै ठकुरी समान छैनन् । तात्कालीन राजाको खलकका ठकुरीहरू आफूलाई अरू भन्दा अब्बल भएको ठान्छन् भने अरूलाई निम्न स्तरका ठकुरी भएको आँकलन गर्दछन् । दार्चुलाका पाल र सिंहले आफूलाई ठकुरीहरूमा पनि अब्बल भएको ठान्छन् । यहाँका आर्थिक रूपमा सम्पन्न ठकुरीहरूले हलो जोत्ने, मल बोक्ने, खेत रोप्ने काम गर्दैनन् तर केहीले यस्ता कार्य अहिले गरेपनि पहिले गर्दैनथे भाषिक प्रयोगमा पनि यिनीहरूको फरकपन पाइन्छ । ठकुरीहरू सामाजिक रूपमा आफूलाई अरूभन्दा भिन्न देखाउन भाषामा आइस्यो, गइस्यो जस्ता क्रियाको प्रयोग गर्दछन् भने नाता सम्बन्ध सूचक शब्द मुआ, जिजुमुआ, मैयासाप, ज्या, दाजी, रानी, रानीसाइब, ठकुरानी महारानी जिजुबुवा, जिजुमुवा आदि जस्ता अन्य मानिसहरूको भन्दा भिन्न रूपमा प्रयोग गर्दछन् ।

६.१.४ दशनामी/योगी (नाथ गिरी)

सन्यासी वा योगीको अर्थ गृहाश्रम त्याग गरी सन्यासी जीवन व्यतीत गर्ने भन्ने हो । सन्यासीहरूले भिक्षा मागेर जीवन निर्वाह गर्ने गर्दछन् । हिन्दू वर्ण व्यवस्थाअनुसार सन्यास भनेको चौथो आश्रम हो । शङ्कराचार्य परम्परामा लाखौं ब्राह्मण क्षेत्रीयहरूले शिखासूत्र त्याग गरेर सन्यास धारणा गर्ने गरेको पाइन्छ । नाथ, योगी, गिरी, आदि थरका सन्यासी जातिहरू दार्चुलाका कुनै कुनै स्थानीय तहमा रहेका छन् । उनीहरूका पूर्वजले सन्यासी जीवन व्यतीत गरेको भए तापनि हाल उनीहरूका सन्तान गृहाश्रममा फर्कि विभिन्न पेसा व्यवसाय अँगालेको पाइन्छ । दार्चुलामा परापूर्व कालदेखि नै यस जातिका मानिसहरू राजनीति, समाजसेवा, नोकरी, कृषि आदि क्षेत्रमा सक्रिय रहेको पाइन्छ । दार्चुलेली समुदायमा सन्यासीका जातिलाई 'बाजी वा जोगी वा नाथजी भनिन्छ ।

६.१.५ दलित

दार्चुलामा क्षेत्रीभन्दा पछिको ठूलो जनसंख्या दलितहरूको रहेको छ । यहाँ ठूलो जनसंख्या दलितहरूको भए पनि तिनलाई कामी, सार्की, दमाई/ढोली, लुहार, वादीमा विभाजन गरिएको छ । यस जिल्लामा दलितलाई परम्परागत रूपमा द्वेष दृष्टिले हेर्ने गरिन्छ । राजनैतिक, शैक्षिक तथा सामाजिक परिवर्तनका कारण यस जातिलाई सामाजिक विभेदबाट मुक्तिका अनेकौं प्रयासहरू भए तापनि गाउँघर र पुरानो पुस्ताले उनीहरूलाई अबै तलजाति (तल्लो जाति) भन्ने गरेका छन् । यहाँ दलितहरू पनि सबै स्थानीय तहमा छरिएर रहेका छन् । बाजा बजाउनु, भाँडा कराउनु (आरन लगाउनु), खेताला लाग्नु, सुन बनाउनु, माटाका भाँडा बनाउनु, छालाका सामग्री बनाउनु, बाँस तथा चोयाका सामान बनाउनु, हलो जोत्नु, यहाँका दलितहरूको परम्परागत पेसा हो । हाल उनीहरूका सन्तानले केही मात्रामा परम्परागत पेसालाई निरन्तरता दिए तापनि धेरैले छोडिसकेको पाइन्छ । यहाँका बाहुन, क्षेत्री, ठकुरीहरूको जातीय विभेदमा दलितहरू परेका छन् । कथित माथिल्लो जातिमा मात्र नभइ यहाँ दलित दलितहरूका बिचमा पनि ठूलो सानोको विभेद रहेको छ । उनीहरूमा पनि एकआपसमा भात भान्छा एवम् पानी चल्दैन । यहाँ दलितहरू पनि विभिन्न थरका पाइन्छन्, तिनीहरूमा दयाल, ढोली, भूल, दमाई, कोली, ओड, लुहार तिरूवा, सुनार आदि रहेका छन् । अशिक्षित तथा विपन्न परिवारका दलितको भाषा अन्य जातिको भन्दा भिन्न हुन्छ । उनीहरूले आमा बुबा दाइ दिदीलाई समेत अनादर भाषिक रूपको प्रयोग गर्दछन् ।

६.१.६ भोटे (सौका) जाति

दार्चुला हिमाली तथा पहाडी जिल्ला हो । यहाँ सौका जातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । यिनीहरूको मुख्य बसोबासको क्षेत्र व्यास गाउँपालिका र अपि हिमाल गाउँपालिका हो । यहाँका उच्च पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा सौका समुदायका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । यस जातिका मानिसहरूका जातहरू मध्ये तिडकरी, बोहरा, ऐतवाल, छन्त्याल लोथ्याल, गर्ब्याल, नब्याल, बोहरा, बुढाथोकी आदि थर मुख्य छन् । परम्परागत रूपमा याक, भेडावाखा पालन, चौरीगाई, घोडा, खच्चर आदि गरी जिविकोपार्जन गर्ने यस जातिको मुख्य पेसा व्यापार व्यवसाय हो । दार्चुला जिल्लाका व्यास गाउँपालिका र अपिहिमाल गाउँपालिका यस जातिको मुख्य बसोबास क्षेत्र हो । हाल यस जातिका मानिसहरू शहर तथा बजार क्षेत्रमा बसोबास गर्ने, व्यापार व्यवसाय गर्ने, जागिर गर्ने

गरेकाले परम्परागत पेसामा कमी आएको पाइन्छ । सौका समुदायका मानिसहरूको आफ्नै किसिमको भाषा र संस्कृति रहेको छ । अन्य भाषा प्रयोग गर्दा उनीहरूको भाषाको प्रभाव उच्चरणमा पर्दछन् । सौका समुदायका मानिसहरू हिउँदको समयमा अत्यधिक जाडोका कारण आफूले पालेका वस्तु भाउ सहित भेडा बाखा लिएर जिल्ला सदरमुकाम खलगातिर भर्ने गर्दछन् । छ महिना हिमालमा र छ महिना जिल्ला सदरमुकाम खलगा बस्ने यिनीहरूको चालचलन परापूर्वकालदेखि यही रूपले चलिआएको छ । उनीहरूलाई यहाँको भाषामा 'सौका सौकेनी' भन्दछन् भने उनीहरूले अन्य समुदायका मानिसहरूलाई 'नङ्गी' भन्दछन् । सौका समुदायका मानिसहरूले दार्चुलेली भाषा बोल्दा अनादर भाषिक रूपको प्रयोग गर्दछन् । उच्च ओहदा एवम् उमेर भएकालाई पनि 'तिमी' भनेर र स्त्रीलिङ्गी प्रयोगलाई पनि पुलिङ्गी बोल्ने गर्दछन् । यिनीहरू नेपाली भाषाको प्रयोगगर्दा थुप्रै व्याकरणात्मक त्रुटिहरू गर्ने गर्दछन् । यसरी हेर्दा यस भाषाको आफ्नै खाले मौलिक पहिचान रहेको छ । त्यसैले अन्य भाषी समुदायभन्दा यिनीहरूको चालचलन केही भिन्न र मौलिक किसिमको रहेको छ ।

६.२ सामाजिक सांस्कृतिक व्यवहार

दार्चुलेली समुदायमा आफ्नै किसिमका सामाजिक सांस्कृतिक व्यवहारहरू विद्यमान रहेका छन् । तिनलाई चाडपर्व, सामाजिक सस्कार, पारिवारिक सम्बन्ध आदि उपशीर्षकमा चर्चा गरिएको छ ।

६.२.१ पारिवारिक सम्बन्ध

दार्चुलेली समाज पुरुषसत्तात्मक परिपाटीमा आधारित रहेको पाइन्छ । परापूर्व कालदेखि लोग्ने मानिस घर बाहिरबाट कमाएर ल्याउने स्वानी मानिस खेतिपाती गर्ने गाइगोरू पाल्ने र घर गृहस्थी चलाउने गर्दछन् । घरको हर्ताकर्ता र घरमुलीको रूपमा घरको बूढोपाको लोग्नेमान्छे नै हुने गर्दछ । यहाँको समाजमा परिवारको बनोट एकल परिवार, संयुक्त परिवार र मिश्र परिवारको रूपमा देखिन्छ । धेरै जसोले संयुक्त परिवारमा रहेर कामकाज गरेको देखिन्छ । यहाँका बूढाबूढीहरू घरमा बस्ने र सकेको घरधन्दा गर्ने गर्छन् । जस्तै गाईवस्तुलाई घाँस, पराल, पानी खान दिने, स-साना बालबालिकाहरूको स्याहार-सुसार गरिदिने जस्ता काम गर्दछन् । युवायुवतीहरू (ठिटा ठिटीहरू) मेलापात जाने र अन्य श्रममूलक कार्य गर्ने गर्दछन् । ८/१० वर्षदेखि माथिका केटाकेटी स्कूल जाने, विदाको समयमा घरका आमाबाबुलाई काममा सघाउने, मेलापात एवम् गाइ गोरूको

गोठालो लाग्ने, आफूभन्दा साना भाइ बहिनीलाई हेर्ने आदि घरका सबै काममा ठुला मानिसहरू लाई सघाउने गर्दछन् । परिवारको आर्थिक सामाजिक अवस्थाअनुसार बालबालिका तथा बृद्धबृद्धाको काम फरक फरक हुन्छ । घरमा कमाएर ल्याउने पुरुष नभएको, आर्थिक अवस्था कमजोर भएका परिवारका बालबालिकाहरू सानै उमेरमा पनि ठूलो जिम्मेवारी वहन गर्न बाध्य भएका हुन्छन् । सानै उमेरदेखि घरपरिवारका ठुला ठुला जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्ने हुनाले पनि अधिकांश बालबालिकाहरूको पढाइ कमजोर भएको देखिन्छ ।

६.२.२ भेषभूषा

दार्चुलेली समुदायका मानिसहरूको भेषभूषा र चालचलन आफ्नै खालको छ । परम्परागत पोसाकका रूपमा महिलाहरूले टाउकोमा मुण्ठो (कपालमा राख्ने रूमाल) कम्मरमा पटुका, आङमा आङडो, घाग्रो (एक किसिमको पहिरन) लगाउने प्रचलन थियो भन्ने पुरुषहरूले सुरूवाल, कुर्ता, धोती, ठाडी धोती (लगौठी) लगाउने गर्दथे । यहाँका मानिसहरू घरेलु कपडाको भोटो, कोट बनाउने र राडी पाखी बुन्ने प्रचलन परापूर्व कालदेखि वर्तमान समयमा समेत रहिआएको पाइन्छ । यसमा प्रायः स्थानीय स्तरमा बनाइएको कपडा भेडाबाखाको ऊनबाट बनेका हुन्थे । भित्र भोटो लगाउने, तल कट्टु लगाउने यहाँका पुराना मानिसहरूको आम पोसाक हो । अरूको घरमा पाहुना जाँदा, विशेष चाडपर्वहरूमा मात्र राम्रो लगाउने गर्दथे र आफूसँग नभए अरूको मागेर पनि काम चलाउने प्रचलन थियो । करिब ५० वर्ष अघिसम्म महिलाहरू कोराको कपडामा छिपेका धोती चोली (सेतो कपडामा आँप, अनारका बोक्रा आदिले बुट्टा भरेर) लगाउने प्रचलन थियो । तर अचेल चाहिँ यहाँका पुरुषहरू आवश्यकताअनुसार दौरासुरूवाल इष्टकोट, टोपी, पाइन्ट, सर्ट, कट्टु, जुत्ता लगाउने गर्दछन् भने युवा वर्गले सर्ट, पाइन्ट, ज्याकेट, टिसर्ट, गल्बन्दी, गन्जी, क्याप, जुत्ता जस्ता आधुनिक पोसाकहरू लगाएको पाइन्छ । घरमा बस्दा भने टिसर्ट, कट्टु र चप्पल मात्र लगाउने गरेको देखिन्छ । महिलाहरूले गुन्युचोलो, घरेलु फरिया, घरेलु पटुका पछ्यौरा घाग्रो लगाउँछन् । त्यस्तैगरी आजभोलि महिलाहरूले लुंगी, सारी, पेटिकोट, ब्लाउज, कुर्ता, सुरूवाल, म्याक्सी र आधुनिक कपडा लगाउने गर्छन् । यहाँका महिलामा विवाहित चुरा पोते लगाउने चलन छ । विवाहित महिलाले चुरापोते, बाला, तिलहरी ढुङ्ग्री, फुली, बाली, टप, काँटा, सिरबन्दी, नौगेडी, सिन्दुर, पाउजु जस्ता गहनाहरू लगाउँछन् । यहाँका पुराना महिलाहरूले नाकमा फुली, बुलाकी, मुद्री मुख्य

गहनाको रूपमा लगाउने गर्दछन् । जस्तोसुकै गरिव भए तापनि पुराना महिला सबैले फुली बुलाकी र मुन्त्री अनिवार्य हुन्छ तर आधुनिक र शिक्षित महिलाहरू आजकाल यस्ता गहना लगाउँदैनन् । उनीहरू कानमा टप, नाकमा सानो फुली तथा अन्य आधुनिक गहनाहरू लगाउँछन् । पुरुषहरूमा भने गहनाको त्यस्तो पुरानो प्रचलन छैन तापनि आजकाल आर्थिक सामाजिक अवस्थाअनुसार सिक्कि, घडी, औंठी आदि लगाउने प्रचलन रहेको छ । वर्तमान समयमा आयातित ज्विनशैलीमा रमाउने प्रवृत्तिका कारण यस क्षेत्रका मानिसका भेषभूषा र चालचलनका कारण परम्परागत चालचलन, पहिरन र भेषभूषामा समते परिवर्तन आइरहेको छ ।

६.२.३ चाडपर्व

दार्चुला जिल्लाका मानिसहरू प्राय हिन्दू धर्मावलम्बी छन् । केही मात्रामा बौद्धमार्गी र सीमित मात्रामा मुस्लीम समुदायका व्यक्तिहरू रहेका छन् भने यहाँको सांस्कृतिक परम्परा पनि त्यसैअनुसार रहेको छ । यहाँका हिन्दूहरूले मनाउने चाड पर्वहरूमा विशेष दशैं, तिहार, विसु संक्रान्ति, साउने सक्रान्ति (सउनत्यार) ओल्के संक्राती, माघे संक्रान्ति (जसलाई स्थानीय भाषामा नरहरी) गौरा, नउकलइ (नयाँ अन्न खाने चलन) आदि प्रमुख हुन् । यहाँका अन्य पर्व तथा जात्राहरूमा चैतलो भाडाहा, अनन्त्यातर्चुदशी, रक्षा बन्धन (रक्षा पुन्यु) कुशे औंसी, शिवरात्री, होरी (होली) आदि रहेका छन् । सुदूरपश्चिमको विशेष चाड मानिएको गौरा पर्व यहाँका सबै ठाँउमा चार पाँच दिनसम्म हर्षोउल्लासका साथ बनाउने गरिन्छ । राष्ट्रिय चाड दशैं र तिहारपछि यहाँ विशेष रूपले सबै क्षेत्रमा मनाइने पर्व गौरा हो । बैशाख १ गते अर्थात् नयाँ वर्षलाई यहाँ विशु पर्वको रूपमा मनाइन्छ । त्यसैले यस दिन मिठो मसिनो पकाएर खाने, खुसी साटासाट गर्ने, काँडेदार विरूवा सिस्नो लगाउने गरिन्छ । यस दिन सिस्नु लगाएमा शरीरको विष पखालिएर जान्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ । विशेष गरी ख्याल ठट्टा चल्ने देवर भाउजु र अरूहरूले एकापसमा सिस्नु लगाउने चलन पनि छ । साउने संक्रान्तिमा मिठो मसिनो खाने चलन छ । माघे संक्रान्ति अर्थात् नरहरी हो । यस चाँडमा टाढा बसेका बुढा बुढा छोरी बेटीसमेत माइत आउने गर्दछन् । उनीहरूलाई सेलरोटी,पुरी,तरूल पकाएर खुवाउने, छोरी चेलीहरूलाई माइत बोलाउने दक्षिणा दिने, गाउँघरका मानिसका घरमा नरहरीमा घर घरै गएर तरूल, सेलरोटी मिठाइ दिने चलन रहेको छ । यस दिन विहानै नुहाउने, र बेलुका पकाएका पुरी,सेल रोटीमा दही राखेर कागलाई दिने चलन रहेको छ । दार्चुलाका अधिकांश क्षेत्रमा मनाइने अर्को पर्व छोरी

बेटीलाई भेटने (भेटौलो चैतेलो) प्रचलन हो । यहाँको लोकप्रिय यस पर्वमा चैत महिना भरी दाजुभाइले दिदी बहिनीलाई भेटने चलन छ । छोरी बेटीलाई लत्ता कपडा र खानेकुरा दिएर अनिवार्य रूपमा भेटने गरिन्छ । यस्तो चलन दार्चुला र वैतडी जिल्लामा मात्र रहेपनि वर्तमान समयमा अन्य क्षेत्रहरूमा समेत यो प्रचलन बढ्दै गइरहेको छ । यहाँका भोटे सौका जातिले पनि आ-आफ्नो परम्पराअनुसारका चाडपर्वहरू मनाउने गरेका छन् । चाडपर्व जस्तै यस जिल्लामा लाग्ने जात्राहरूको पनि विशेष महत्व रहेको छ । यस जिल्लामा मालिकार्जुनकी जात, बन्तोली जात, शिखरकी जात, मालिकार्जुन जात, आदि विशेष जात्राको रूपमा यहाँ मनाउने चलन छ । प्राय जात्राहरूमा डेउडा खेल, ठाडो खेल लगाउने र फाग, सगुन भोडा आदि गाउने गरिन्छ ।

६.३ सामाजिक संस्कार

दार्चुलेली मानिसहरूको समुदाय हिन्दू धर्म मान्ने भएकाले उनीहरूका पनि न्वारन, पास्नी, व्रतबन्ध, विवाह तथा मृत्यु जस्ता सामाजिक संस्कारहरू हुने गरेका छन् । हिन्दू समुदायले मान्ने गरेका केही संस्कारका बारेमा यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

६.३.१ छैटी (छट खेलाउनु)

बालक जन्मेको खुसीयालीमा जन्मेको छैटौँ दिनमा छैटी खेलाउने गरिन्छ । जसलाई नेपालीमा 'छैटी' भनिन्छ । बच्चा जन्मेको पहिलो दिनदेखि नै कुनै कुनै घरपरिवारका मानिसहरू दमाइ आएर मागल गाउँदै बिहान बेलुकी बाजा बजाइन्छ । छोरा पाएकोमा बच्चाको बुबा, बुवा घरमा नभए बाजे, काकालाई बधाई स्वरूप दुबो (टिका) लगाइन्छ । बच्चा जन्मेको छैटौँ दिन बेलुका पुरी, नैवेद्य आदि पकाएर बाहुन बोलाइ पूजा गरेर रमाइलो गर्ने चलन छ । सो अवसरमा दमाइहरूले विशेष नाच प्रस्तुत गर्दछन् । भोलिपल्ट छैटीमा उपस्थितहरूलाई भोज खुवाइन्छ । यहाँ छैटी छोरा जन्मेमा मात्र गरिन्छ, छोरी जन्मे गरिदैन । यो प्रचलन अनिवार्य नभइ ऐच्छिक रूपमा गर्ने गरिन्छ । यस्तो परम्परा मानिसको क्षमता र इच्छा र आर्थिक अवस्थाअनुसार गरिन्छ, अनिवार्य भन्ने होइन ।

६.३.२ न्वारन

मानिसको जन्म पश्चातको पहिलो संस्कार न्ननु (न्वारन) हो । दार्चुलेली समुदायमा पनि यो संस्कार आफ्नै किसिमले गरिन्छ । बच्चा जन्मेपछि छोरी जन्मे ९ दिनमा र छोरा जन्मे ११ दिनको बिहान न्वारन गर्ने चलन छ । न्वारन कर्ताको रूपमा घरको पुरूष सदस्य

रहन्छ । बाहुनले विशेष पूजा गरी बच्चाको नाम दिने चलन छ । छोरा जन्मेमा १० दिन पूरा भई एघारौँ दिनमा गरिन्छ, भने छोरी जन्मेमा ९ दिनको विहान पनि न्वारन गर्ने प्रचलन छ । न्वारन भन्दा अगाडि सुत्केरी महिलाहरूलाई पानी, अरू व्यक्तिहरू, बोट विरूवा आदि छुनबाट बंचित गरिएको हुन्छ भने न्वारन गरेर गहुँत खाइसकेपछि पानी चल्ने बनाइन्छ ।

६.३.३ भातचखाइ (अन्नप्राशन)

दार्चुलेली समाजमा बच्चा जन्मेको छ महिना पूरा भएपछि बच्चालाई भातचखाइ (अन्नप्राशन) गराइन्छ । छ महिनासम्म आमाको दूधमात्र खाने बच्चालाई अन्य खानेकुरा खुवाउने चलन छ । खाना खाने कार्य प्रारम्भको रूपमा यस दिनलाई लिइन्छ । त्यस दिन घरमा विभिन्न परिकारका मिठो खानेकुरा पकाइन्छ । बच्चालाई नुवाइ धुवाई गरी सम्भव भएसम्म आफन्त पर्नेले चाँदीको सिक्काबाट खानेकुरा खुवाइन्छ । बच्चालाई खाना खुवाए पछि सो दिन आफ्ना नाता कटुम्ब, छोरीबेटी बोलाएर खाना खुवाउने दान दक्षिणा दिने कार्य गरिन्छ । यस दिन बच्चालाई नयाँ कपडालगाइ विहानैदेखि विभिन्न प्रकारका खानाका परिकार बनाई खुवाउने र टीकालगाई आर्शिवादसमेत दिने प्रचलन रहेको छ ।

६.३.४ ब्रतबन्ध (ब्रतु)

यस कार्यको लागि ब्रतबन्ध (ब्रतबन्ध) गर्नेको कपाल खौरिइन्छ । हिन्दू परम्पराअनुसार छोरा मान्छेको बाह्र वर्षदेखि सोह्र वर्षसम्म ब्रतबन्ध गरे राम्रो हुन्छ भने चलन रहेका कारण अधिकांशले सोह्र वर्षमित्रनै गर्ने चलन छ । यस्तो ब्रतबन्ध घरमा वा नदी किनार कता गर्ने भन्ने कुरा ज्योतिसबाट ग्रह कुण्डली हेराइन्छ । ज्योतिसको आदेशअनुसार ब्रतबन्ध गर्ने प्रचलनमा पनि भिन्नता रहेको छ । दार्चुला जिल्लामा ठाउँअनुसार ब्रतबन्ध गर्ने चलन पनि केही फरक किसिमको रहेको छ । आजभोलि यो चलन पनि समयअनुसार परिवर्तन हुदै आइरहेको छ । ब्रतबन्धमा पनि बिहेमा जस्तैगरी कथा लाउने, ताइ लगाउने, स्थानीय भाषामा फाग, सगुन गाउने आदि गरिन्छ । पूजा गर्ने क्रममा केटालाई गृहत्याग आश्रमको अभिनय गर्न लगाई मागेर खाने अभ्यास गरिन्छ । केटाले भिक्षा माग्ने र त्यहाँ उपस्थितहरूले भिक्षा दिने प्रचलन छ । परिवार तथा नजिकका आफन्तले उपहारको रूपमा पैसा कपडा दिने गर्दछन् । पूजाआजापछि आफ्नो कूलको बाहुनले जनै लगाई गुरुमन्त्र दिन्छ, गुरुलाई दक्षिणा दिइन्छ । घरमा फर्केपछि त्यस कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरू र नजिकका गाउँलेहरू सबैलाई भोज खुवाइन्छ ।

६.३.५ विवाह संस्कार

अहिलेको दार्चुलेली समुदायमा हिन्दू परम्पराअनुसार नै विवाह हुने गर्दछ । विवाह नारी र पुरुष बिच हुने शारीरिक तथा भावनात्मक मिलन हो । यहाँ बाल विवाह गर्ने प्रचलन बढी मात्रामा पाइन्छ । विशेष गरी यहाँका बाहुन जातिमा महिनावारी नहुँदै छोरीको कन्यादान गरे पुण्य कमाइन्छ भन्ने अन्धविश्वास रहेको छ । बाल विवाहलाई कानुनी रूपमा बन्देज गरिएको भए तापनि यहाँ बाहुन जाति बाहेक अन्य जातिमा पनि बाल विवाह गर्ने प्रचलन यद्यपि कायम छ । शिक्षाको विकास, सामाजिक संघ संस्थाहरूको सक्रियता, जनचेतनाको विकास आदि कारणले हाल बालविवाहको दरमा भने केही कमी भएको छ । परम्परागत रूपमा यहाँ विवाहको चलन मागी विवाह हो । आफ्नो नाता कुटुम्ब, सगोत्री बाहेकका परिवारसँग विवाह गरिन्छ । केटा पक्षले शुभदिन हेरेर केटीको घरमा फलफुल लिएर केटी पक्षको घरमा माग्न जान्छन् । केटी पक्षबाट सहमति भए जोतिशीलाई चिठा,ग्रह कुण्डली तथा लगन हेराई उपयुक्त समयमा विवाह गरिन्छ । यहाँ श्रावण, भदौ, असोज,कार्तिक, पौष र चैत्र महिनामा विवाह गरिदैन भने मंसिर, माघ, फागुन, बैशाख, जेष्ठ महिनामा बढी विवाह गरिन्छ । विवाहमा छोरीलाई दाइजोको रूपमा सर सामान दान दक्षिणा भाँडाकुँडा तथा कन्यादानपछि गाइको बाच्छोसमेत दिइन्छ । केटी ल्याउन जाने केटा पक्षका मानिसहरूलाई जन्ती भनिन्छ र भने केटी पुऱ्याउन आउने केटी पक्षका मानिसहरूलाई 'पुरयाउन्या' भनिन्छ । जन्तीहरू केटी पक्षको घरमा गएको बेला केटीका साथीहरूले दुलहाका जुत्ता लुकाउने प्रचलन रहेको छ । विवाह भएको दिन गाउँ घरमा आ-आफ्नो क्षमताअनुसार गाउँलेहरूलाई भोज खुवाउने गरिन्छ ।

६.४ सारांश

यस अध्यायमा दार्चुलेली भाषिक भेदको सामाजिक सास्कृतिक अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । यसमा दुँहुँली मारमाली र लेकमेली भाषिक स्वरूपको अध्ययन गरी भाषिक अवस्था पत्ता लगाउने कार्य गरिएको छ । दुँहुँ क्षेत्र र मारमा क्षेत्र भौगोलिक रूपमा धेरै टढा नरहेपनि भाषिक सामाजिक र सास्कृतिक आधारमा थुप्रै फरक विशेषता पाइन्छन् । दुँहुँली भाषाभन्दा मारमाली भाषामा शब्द प्रयोग आदरार्थी प्रयोग, रूपायनिक प्रत्ययको प्रयोग, कारक विभक्ति प्रयोग जस्ता कुरामा भिन्नता पाइन्छ जुन भिन्नताका कारण यसको मौलिकतामा फरक आएको पाइन्छ । यसैगरी दुँहुँली र मारमाली भाषिक भेद भन्दा लेकमेली भाषिक स्वरूपमा अझै भिन्नता रहेको पाइन्छ । लेकम् क्षेत्र यी दुई क्षेत्रभन्दा भौगोलिक

हिसाबले समेत टाढा रहेकाले शब्द प्रयोग विभक्ति प्रयोग, आदरार्थी प्रयोग,सामाजिक सांस्कृतिक आदिका आधारमा यो भाषा अन्य भाषिक प्रयोगका आधारमा केही भिन्न रहेको पाइन्छ ।

अध्याय - सात

प्राप्ति तथा निष्कर्ष

दार्चुलेली भाषा मौखिक परम्परामा बाँचेको भाषा हो । वर्तमान समयमा देशको शासन प्रणालीमा परिवर्तन आइसकेको अवस्थामा प्रदेशहरूले पनि आ आफ्नो भाषिक नीति बनाउनु आवश्यक छ । नेपालको संघीय पद्धतिअनुरूप सातवटै प्रदेशको स्थितिलाई हेरेर प्रदेशले आफ्नो प्रदेशस्तरीय भाषानीति तथा योजनामा प्रभावकारी अभ्यास गर्न सक्छ । सातवटा प्रदेशमध्येको असल र सफल अभ्यासलाई अन्य प्रदेशले अपनाउने गरी जागरूकता बढाउँदै जाने हो भने भाषिक विकासको प्रयोगका कोणबाट सुदूरपश्चिम प्रदेशले आफ्नो छुट्टै गरिमालाई स्थापित गर्न सक्छ । भौगोलिक विकटताले यस प्रदेशको विकासमा बाधा उत्पन्न गरेपनि बहुभाषिक प्रयोक्ता र भाषा सङ्ख्याका दृष्टिले सुदूरपश्चिम क्षेत्र समग्र देश तथा विश्वकै आकर्षणको क्षेत्र बन्न सक्छ । अतः यस क्षेत्रको भाषिक सम्पदालाई सभ्यताको सम्पत्ति, राष्ट्रिय सम्पदाका रूपमा विकसित तुल्याउनु आवश्यक छ । भाषाले अनेकतामा एकता कायम गर्ने, आत्मीयता सद्भाव जगाउने र यस क्षेत्रकै पहिचानलाई उच्च स्थान प्राप्त गर्ने भएकाले यिनको उचित संरक्षण, सम्बद्धन र विकासको स्पष्ट नीति तथा योजना राज्यले बनाउनु आवश्यक छ । यसका लागि स्थानीय तह र प्रदेश सरकार, स्थानीय सघ संस्था, यहाँका जनप्रतिनिधी, समाज विकास मन्त्रालय र अध्ययन अनुसन्धामा लागेका व्यक्तिहरूले लाग्नु आवश्यक देखिन्छ ।

दार्चुलेली भाषा मुख्यतः नेपालको दार्चुला जिल्ला र त्यस आसपासका क्षेत्रमा बोलिने भारोपेली परिवारको भाषा हो । बसाइँ सराइका कारण यसका वक्ताहरू सुदूरपश्चिम प्रदेशका कन्चनपुर र कैलाली लगायत देशका विभिन्न जिल्ला तथा भारतको उत्तराखण्डका विभिन्न क्षेत्रहरू धारचूला, जौवलजिवी, कडाँलीछिना, नैनीताल, अल्मोडापिथौरागढ, चम्पावत, लोहाघाट, हलद्वानी, थल, वागेश्वर आदि क्षेत्रमासमेत यस भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । नेपालको राष्ट्रभाषालाई नेपाली भनिए जस्तै दार्चुलामा बोलिने स्थानीय भाषालाई दार्चुलेली भाषा भनिन्छ । दार्चुला जिल्लामा बोलिने यो भाषा दार्चुलेली भाषामा आधारित रहेको छ । दार्चुला जिल्लामा पनि दार्चुलेली भाषाका अनेकौँ रूपहरू पाइन्छन । यिनै रूपहरूलाई यस अध्ययनमा दार्चुलेली भाषिक भेद भनिएको छ । नेपालको संविधान २०७२ को भाग ३, धारा ३१, उपधारा ५ ले प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषामा शिक्षा पाउने

कुरालाई सुनिश्चित गरेको छ । संविधानको उक्त व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि समेत दार्चुलेली भाषाका भाषिक भेदको अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ । दार्चुलेली भाषाको भाषिक भेदहरूको अध्ययनबाट दार्चुलेली भाषामा व्याकरण निर्माण, पाठ्यक्रम निर्माण, पाठ्यपुस्तक लेखन, शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्न मार्गदर्शन गर्ने तथा दार्चुलेली र नेपाली भाषाका व्याकरणगत भिन्नताका कारण दार्चुलेली मातृभाषी सिकारूलाई नेपाली शिक्षण गर्दा आइपर्ने कठिनाई क्षेत्रको पहिचान गर्ने उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भई दार्चुलेली भाषाका भाषिक भेदको अध्ययन शीर्षकमा अनुसन्धान गरी प्रस्तुत अध्ययनको निष्कर्ष निकालिएको हो । दार्चुलेली भाषाका भाषिक भेदको अध्ययनसँग सम्बन्धित मुख्य अध्ययनलाई अध्याय चारदेखि अध्याय छसम्म समेटिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त उपलब्धिलाई समष्टिगत निष्कर्षका रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय एकमा दार्चुलेली भाषिक भेदको परिचय दिइएको छ । अध्याय दुईमा पूर्व कार्यको पुनरावलोकन गरिएको छ । अध्याय तीनमा अध्ययन विधिलाई समावेश गरिएको छ भन्ने अध्याय चारमा दार्चुलेली भाषिक भेदको स्वरूपगत परिचयको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ त्यसैगरी अध्याय पाँच र छमा दार्चुलेली भाषाको रूपतात्विक र सामाजिक अध्ययनलाई समावेश गरी अन्तमा यसको निष्कर्षलाई समावेश गरिएको छ । यिनै अध्यायमा यस अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०४९), *समसामयिक नेपाली व्याकरण, (प्रथम संस्क)* काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५५), *समसामयिक नेपाली व्याकरण (दोस्रो संस्क)* काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान (दोस्रो संस्क.)*, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५७), *समसामयिक सरल नेपाली व्याकरण*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *समसामयिक नेपाली व्याकरण (तेस्रो संस्क.)*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६३), *प्रयोगात्मक सरल नेपाली व्याकरण (दोस्रो संस्क.)*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण (तेस्रो संस्क.)*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७६), *भाषा विषयक चिन्तन विविध सन्दर्भ*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।
- अवस्थी, महादेव (२०४५), *बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग*, काठमाडौँ : लेखक स्वयम् ।
- खडका, श्यामबहादुर (२०६२), *बझाडी नेपालीको रूपतात्विक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर त्रि.वि.वि ।
- जोशी, गोकर्ण (२०७८), *व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली र नेपाली भाषाको तुलना*, महेन्द्रनगर : स्कलर्स एसोसिएसन अफ नेपाल, *स्कलर्स जर्नल*, अङ्क ४, पृ २९९-३१५ ।

पौडेल, राजेन्द्र र भट्टराई रमेश (२०७७), *नेपालको भाषा नीति र योजना आधार*, कीर्तिपुर
: इन्टेलेक्च्युअल बुक प्यालेस, ।

पौडेल, माधवप्रसाद र धामी खगेन्द्रसिंह (२०७५), *सामाजिक र मनोभाषा विज्ञान*, कीर्तिपुर
: इन्टेलेक्च्युअल बुक प्यालेस ।

बडू, कुमारी तारा (२०६९), *दार्चुलेली स्थानीय भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषा विचको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि.वि. नेपाली शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।

बडू, कुमारी भुवेश्वरी (२०६३), *दार्चुलेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि.वि. नेपाली शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।

बडू, कुमारी भुवेश्वरी (२०८०), *दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन*, अप्रकाशित शोध प्रबन्ध दर्शनाचार्य तह महेन्द्रनगर : सु.प.वि शिक्षाशास्त्र सङ्काय ।

बन्धु, चूडामणि (२०५०), *भाषाविज्ञान (छैंटौं संस्क)* काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

बन्धु, चूडामणि (२०५७), *भाषा विज्ञानका सम्प्रदाय*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

बम, सुरेन्द्रकुमार (२०८०), *बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध त्रि.वि.वि. ग्रायाजुएट स्कूल अफ एजुकेशन कीर्तिपुर ।

बिष्ट, बासुदेव (२०७७), *दार्चुलेली भाषाका सामाजिक भेद*, महेन्द्रनगर स्कलर्स एसोसिएसन् अफ नेपाल, *स्कलर्स जरनल*, अङ्क ४, पृ. ३९४-४०७ ।

भट्ट, हरिश (२०७३), *बझाङ्गी भाषिक भेदको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध त्रि.वि.वि., कीर्तिपुर ।

महरा, परमलसिंह (२०७८), *मार्मा क्षेत्रमा प्रचलित विशुपर्वमा गाइने लोकगाथाको अध्ययन*, अप्रकाशित शोध प्रबन्ध, त्रि.वि.वि, कीर्तिपुर ।

यादव, योगेन्द्र प्रसाद र रेग्मी भीमनारायण (२०५८), *भाषा विज्ञान* कीर्तिपुर : न्यु हिरा बुक इन्टर प्राइजेज ।

रौले, रूप (२०७७), बाजुराली भाषाका सामाजिक भेद, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोध प्रबन्ध
ललितपुर : नेपाल खुला विश्वविद्यालय ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल खग्रेद्रप्रसाद (२०६०), शोध विधि (दोस्रो संस्क), ललितपुर साभा
प्रकाशन ।

शाही, हर्कबहादुर (२०७०), अछामी भाषाको अध्ययन, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध,
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।

सङ्गम, महाकाली साहित्य (२०७४), आधारभूत डोट्याली व्याकरण, महेन्द्रनगर : शारदा
छापाखाना ।

परिशिष्ट क

अनुसन्धान प्रश्नावली

नमस्कार म भुवेश्वरी बडू । म सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयमा कार्यरत उप प्राध्यापक हु । अनुसन्धानको शिलशिलामा आफ्नो मातृभाषामा अध्ययन कार्य गर्दैछु । यस अध्ययनमा मैले *दार्चुलेली भाषिक भेदहरूको अध्ययन* शीर्षकमा अनुसन्धान कार्य गर्दैछु । यहाँहरूले दिनु भएको भाषिक भेद सम्बन्धी जानकारीलाई अध्ययनमा समेटने छु । यसमा यहाँहरूले आफ्नो सहमतिका साथ सहयोग गर्नु हुनेछ भन्ने आशा राखेकी छु ।

सहमति छ

छैन

अ) अन्तवार्ता दिने व्यक्तिको नाम ..... मिति : .....
शिक्षा.....पेसा.....उमेर.....लिङ्ग.....
मातृभाषा..... ठेगाना : .....

१. शिक्षा

क) तपाईंले विद्यालयमा गएर पढ्नु भएको छ ? छ .....छैन.....

ख) यदि छ भने कति कक्षासम्म पढ्नु भएको छ ? .....

ग) घर छोडेर बाहिर बसी पढ्नु भएको हो कि घरमै बसेर ? .....

घ) घर छोडेर बाहिर बसेको हो भने त्यहाँ कुन भाषाको प्रयोग गर्नुन्थ्यो ?
.....

ङ) घर छोडेर कति समय बाहिर बस्नु भयो ? .....

च) तपाईंहरू कुराकानी गर्दा आफ्नो भाषामा निम्न शब्द आएमा कसरी उच्चारण गर्नुहुन्छ ?

अस्पताल, समाचार,अध्यक्ष, प्रधान, मुखिया, टेबुल, सलाई कुर्सी, डाक्टर, फोटो, पिक्चर, ऋण, साँवा आदि शब्दहरूलाई उच्चारण गर्न लगाउने उनीहरूले उच्चारण गरेअनुसार टिपोट गर्ने
.....

छ) तपाईंले पढ्नु भएको छैन भने रोजगारीका सिलसिलामा घर बाहिर जानुभएको छ ? .....

२. दुँहुँली भाषिक भेद जनाउने

१. तपाईंको समाजमा महिला र पुरुषका बिच के-कस्तो सम्बोधन गरिन्छ ?
.....
२. महिला र पुरुषका बिचमा सम्बोधन गर्दा विभेद गरिन्छ ?.....
३. श्रीमान्ले श्रीमतीलाई के भनेर बोलाउने गर्छन् ? .....
४. श्रीमतीलाई श्रीमान्ले के भनेर बोलाउने गर्छन् ? .....
५. महिला र पुरुषका बिचमा आदरार्थी प्रयोगमा फरक छ ? के के फरक छ ?
.....
६. तपाईंको भाषामा एक वा अनेक बुझाउँन कस्ता शब्द प्रयोग गरिन्छन् ?
.....
७. तपाईंको भाषामा प्रथम पुरुष सर्वनामलाई जनाउँन कस्ता शब्दको प्रयोग गर्नुहुन्छ ? .....
८. तँ, तिमी सर्वनामको प्रयोग कसरी गर्नुहुन्छ ?.....
९. तृतीय पुरुष सर्वनामको प्रयोग कसरी गर्नुहुन्छ ?.....
- १० छोटकरीमा आफ्नो परिचय दिनुहोस् ।
.....

११ पुलिङ्गी नामलाई स्त्रीलिङ्गी नाममा परिवर्तन गर्नुहोस् ।
.....

३. मार्माली भाषिक भेद

१. आफू भन्दा सानालाई बोलाउँदा के भनेर सम्बोधन गर्नुहुन्छ ?.....
२. सासू ससूराले छोरी बहारीहरूलाई बोलाउँदा के भनेर सम्बोधन गर्छन् ?
.....
३. के तपाईंको समाजमा महिला र पुरुष बिचको सम्बोधनमा समानता देखिन्छ ?
.....
४. महिला र पुरुषहरूलाई विभेद गर्ने परम्परागत उखानहरू के के छन ?
.....
५. तपाईंहरू वर्तमान काल जनाउन कस्ता शब्दको प्रयोग गर्नुहुन्छ, ?.....
६. हिजो र अस्ती जनाउँन कस्ता शब्दको प्रयोग गर्नु हुन्छ ? .....

७. भविष्यत् काल जनाउन कस्ता क्रियापदको प्रयोग गर्नुहुन्छ ? .....
८. तपाईंहरू भूतकालीन क्रियापदका पक्षहरू जनाउन कस्ता क्रियाहरू प्रयोग गर्नुहुन्छ ?.....
९. वर्तमान काल र भविष्यतकालीन क्रियापद जनाउने एक एक वाक्यहरू लेख्नुहोस्
- १० तपाईंको भाषाका स्त्रीलिङ्गी रूपहरू के के हुन् .....

लेकमेली भेद

१. तपाईंहरू आफूभन्दा ठूलालाई के भनेर बोलाउनु हुन्छ ?
.....
२. केही काम अह्नाएको जनाउन कस्ता क्रियापद प्रयोग गर्नुहुन्छ ?.....
३. इच्छार्थ भाव प्रकट भएको एउटा वाक्य लेख्नुहोस् ? .....
४. ऊ काम गर्ला । वाक्यमा कुन भावको प्रयोग गरिएको छ ?
क ..... ख..... ग.....
५. तिमिले गीत गायौ भने म नाँच्छु । वाक्यमा कस्तो भावको प्रयोग गरिएको छ ?
क ..... ख..... ग.....
५. म त यहीं बस्छु । नेपाली भाषाको वाक्यलाई तपाईंको भाषामा कसरी भन्नु हुन्छ ?
क ..... ख..... ग.....
६. तपाईंको भाषामा लाई, लागि, निमित्त जनाउन कस्ता कारकको प्रयोग गरिन्छ ?
.....
७. म घर जादैन । वाक्यले कस्तो अर्थ दिएको छ आफ्नो भाषामा उत्तर लेख्नुहोस् ?
.....

दार्चुलेली भाषाको समाजभाषिक भेद

- क. तपाईंको गाउँमा दलित र गैर दलितहरूका बिचमा विभेद छ ?
.....
- ख. विभेद के के कुराहरूमा छ ?
१.....
२.....

- ग. भाषा प्रयोगमा दलित र गैरदलितहरू माथि विभेद छ ?
.....
- घ. तपाईंहरूले प्रयोग गर्ने भाषा र अन्य जातिले प्रयोग गर्ने भाषामा फरक छ ?
.....
- ङ. बाहुन ठकुरीका छोराछोरीलाई बोलाउँदा के भनेर बोलाउनु हुन्छ ?
.....
- च. ठकुरीको घरमा कुनै कुरा माग्दा के भनेर भन्नु हुन्छ ?
.....
- छ. तपाईंको घरमा सानाले ठूलालाई के भनेर सम्बोधन गर्छन् ?
.....
- ज. तपाईंको घरमा ठूलाले सानालाई बोलाउँदा के भनेर सम्बोधन गरिन्छ ?
.....
- झ. अन्य जातिका सानो मानिसले तपाईंहरूलाई सम्बोधन गर्दा के भनेर सम्बोधन गर्छन्?
.....
- ञ. अन्य जातिका ठूलो व्यक्तिले तपाईंलाई के भनेर बोलाउँछन् ?
.....
- ट. जातीय विभेद जनाउने शब्दहरू तपाईंहरूलाई बोलाउँदा प्रयोग गरिन्छ ?
- ठ. गरिन्छ भने कस्ता शब्दावलीको प्रयोग गरिन्छ ?
.....
- ड. अन्य जातिका व्यक्तिहरूलाई तपाईंहरूले के भनेर अभिवादन गर्नुहुन्छ ?
.....
- ढ. तपाईंलाई कसैले 'जधौ' भनेर अभिवादन गर्छन् ? .....गर्छन् भने कसले कसले
गर्छन् ?
.....
- ण. तपाईंहरूले कसैलाई 'जधौ' भनेर अभिवादन गर्नुहुन्छ ? यदी गर्नुहुन्छ भने ककसलाई
गर्नुहुन्छ ?
.....

त. परम्परागत रूपमा भाषासँगै प्रयोग गरिने उखान टुक्का तथा लोकोक्ति के के छन् जसले तपाईंलाई हेपेको लाग्छ ?

.....

थ. तपाईंको परिवारमा नातासूचक शब्द (आमा, बुबा, बाजे, बजै, दाइ, दिदी) आदिका लागि के कस्तो सम्बोधनको प्रयोग गरिन्छ ?

परिशिष्ट ख

लेकमेली भाषामा प्रस्तुत कथा

आफुनाइ भाग्यले खन्या हुँ भुण्ग्याकि काथा

भौतिइ वर्ष आगाकि कुरडि हो । एक गउँमाइ एक जाना मान्स्याका सात चेला भ्यान् । तिनरा बुवाले एक दिन तिन् सातै चेलान्लाइ एक ठउर बोलाइबटि पालोइपालो सोध्दान् : “सुण ला चेलौ ! मुइ अजम्मर होइ इत्यारी तमून्सित रैरन्या नाइ हुँ । मुइले मर्यापाछा तमून् आफुनि गुजारा कस्याँ गरअला, कइका भाग्यले खान्या हौ ?”

बुवाका प्रश्नमाइ कानिसा बाहिकका छयैले हम त बाबाइका भाग्यले खान्या हुँ भुण्ग्या जवाफ दिनान् तर कानिसाले भुण्ग्या आफुनाइ भाग्यले खान्या हुँ भुण्ग्या जवाफ दियो । कानिसाको इसो जवाफ सुण्यापाछा और भाईन्ले कानिसालाइ ‘ल आफुनाइ भाग्यले खाए, हडअ लायाका लुगालत्तलै फोइबटि भा’ भुणी नाडोइ बानाइबटि घरबठे निकालि दिनान् ।

नाडोइ पाडी घरबठे निकाला गर्यापाछा ताँबठे हिट्योको कानिसो एक बुडिआमा (बुढी बज्जै) मात्रै बस्स्या घर पुगिबटि ताँ बास मागुन्छ । कानिसाको तसो दुःखी हालत धेकिबटि बुडिआमालाइ दया पलून्छ । बुडिआमा कानिसालाइ वास दिन्छे । कान्छो नाडोइ धेकिबटि बुडिआमाले आफुनो विदेश गयाका नातिले घरै छाडिबटि गयाका लुगालत्ता दिन्छे । तइ कानिसाले लुगालत्ता लगुन्छ । बुडिआमाले बासाका खानामा रोटो, साग पकून्छे । कानिसालाइ लै खानाकि दिन्छे । कानिसाले आफूले खाइबटि बच्याखुच्याका रोटोसाग काँ राख्द्या भुणी सोधुन्ज्याँ बुडिआमाले गोठअ पालिराख्या खसीलाई दिइदे भुणी बतुन्छे । बुडिआमाले गोठअ बादिराख्योको खसी लोभलाग्दो थ्यो । कानिसाले बच्याखुच्याका रोटोसाग लेइबटि गोठअ भान्ज्याँ उइले गुदगुदानो खसीलाई धेकुन्छ । तइ खसीलाई धेकिबटि कानिसाका मनमा पाप पालायो । उइले बुडिआमाको खसी चोरिबटि लैभान्या उपाय सुच्चु पस्यो ।

बुडिआमासित कानिसाले यो खसी त मेरो हो भुण्गु पस्यो । हडुइन कापाडाइ नाहोइ नाडोइ आइबै बास माग्याका ठिटाका मुखबठे इसि अठोई भुटि कुरडि सुणिबटि बुडिआमा त अचम्ममा पडुन्छे । कानिसो खुब चलाख थ्यो । उइले आँजि काइँ नभएकि कुरडि भुण्गु

पस्यो- “यो खसी त मेरा अगिल्लाइ दिनबठे हाराइरैथ्यो । खोजिलेआसे भुणी घरबठे मुइलाइ पाठायो हो । हजुरले सामाइबटि आफुना गोठ बाधिदिइछौ; काँ पाइथ्या आमा तमले ?”

ठिटाले खाली नभएक जाली कुरडि गरिबटि बुडिआमालाइ आश्चर्यमा पाडिहाल्यो । आमालाइ रिसलै आइगै । उनले नजिकैका सरकारी आड्डामा उजुरी गरिआल्यो । इतिपाछा न्यायनिसाफकि लेखआ ठिटालाइलै आड्डामा बोलायो । आड्डामा बुडिआमालेलै कानिसालेलै आआफुनो तर्क बयान गद्दान् । ठिटो खुब बाठो थ्यो, चालाख थ्यो । उइले बुडिआमालाइ भुटि बोल्त्या, औरका मालसामानअलाइ मेरो भुन्ग्या, मुइले लायाका लत्ता समीत आफूले दियाका हुन् भुणी मुख नअँट्ट्या भुटि गद्दाकिलै लाज नमान्ग्या खालकि बुडि हो भुणि आरोप लगुन्छ । केटाले तसो भुणि नासक्याइ उन्ज्याइँ सोभी बुडिआमालाइलै भनक्क रिस आइभान्छे । आमा भुणुन्छे - ‘अन क्याइनाइ दियाला मुल्या, मुयेइले दियाका लत्ता त लाइराखिछै तइँले ।’ केटो खितखित हाँसिबटि बुडिआमालै कति भुटि बोलिसक्या रैछ भुणुन्छ ।

अड्डाका कारिन्दान्ले दुयेइकि कुरडि सुणिसक्यापाछा बुडिआमाइ भुटि बोल्नुपइरेकी रैछ भुन्ग्या ठहर गरिबै कानिसाका पक्षमा फैसला सुणुनान् । बुडिआमाले पाल्योको खसी कानुनी फैसला अनिसारअ केटाइको हुन्छ । केटो बुडिआमाका घरबठे खसी लैभाइबटि भान्छे ।

खसी लइभाइबटि भानपइरेको कानिसो केटो एक ठौर पानिका धाराखाइँ पुगन्छ । कानिसो लै खसीलै ताँखाइँ पानि खानान् । कानिसाले गर्मायाका खसीका हडमुखमुणलै पानि छम्किदिन्छ । तसैबेला पानि भद्दाकि वाइँखाइँ पुग्याका पनेर्यान्ले कानिसालाइ खसीको मोल सोध्दान् । खसीका मोलतोलकि कुरडि मिल्यापाछा तइ खसीलाइ केटाले तिनुइ पनेर्यान्सित बेचिदिन्छ । खसी बेच्याका पैसा खल्दि हालिबटि ऊ ताँबठेलै भान्छे ।

कानिसाले एक ठौर एक धौलो एक कालो बल्लुन्कि एक हल जोत्तु पइरेका धेकुन्छ । हलियाका नजिकै पुगिबटि उइले दुवै बल्लुन्को रड्डु धौलोइ भ्या हल निकी धेकिन्थी भुणिवै यदि तमले चाह्याबटि मुइ कालालाइँ धौलो बनाइदिउँलो भुणुन्छ । तय कुरडिले किसान खुसी होइबटि काला बल्ललाइलै धौलोइ बनाइदिनाकि आग्रह गरून्छ । चालाख केटाले जुक्ति आगाइ अड्कल गरिसकिराखिथ्यो । उइले थोडा पर्र खोलाबठे कमेड

बोकिलेराखिथ्यो । तोइ कमेड काला बल्लका हड घसिवै धौलो बानाइदियो । हल बल्लुनको रड्डु मिल्योको धेकी किसानले खुसी भयो ।

किसानले आँजिइ गडो जोत्तु कतिब थ्यो । उइको घर जोत्तुपइरेका गडाबठे थोडा मथितिर थ्यो । किसानले केटालाइ गाडाइबठे घरतिर धेकाइबटि ताँबठे घर भाइ खाना खाइबटि आराम गद्दाकि भुणुन्छ । आफ् थोडा बेरअमा जोतिसकिबटि घर अउँलो भुणी केटालाइ घरअ पठुन्छ । घरअखाइँ किसानकी श्रीमती खाना पकुनपइरयी हुन्छे । किसानसितअ लल हुन्छ पुइ भुणी कानिसो केटो किसानका घरतर्फ लागुन्छ । केटो तइका घर नपुग्याइ थोडा मथितिर बाटमाइ उइकी भेट एक नामी हात हेद्यासित हुन्छे । केटाले तत्तेइ बाटाइमा आफुनो हात धेकुन्छ । हात हेद्द्यावालालाइ किसानका घरअमा पैसा राखेकी ठौर समीत सोदुन्ज्याँ हात हेद्द्यावालाले तसोलै सप्यै बाताइदिन्छ । तैपाछा केटो किसानका घर पुगन्छ । घरखाइँ खाना बननपइरेकी किसानकी सोभी श्रीमतीलाइ आफूले एक धौलो बल्लु किसानसित बेचिबटि आयी कुरडि सुणुउन्छ । किसानकी श्रीमतीले खालाका इचलामाइहै उनअ खेतअमाइ हेरून्ज्याँ हलबल्लु धौलाइ धेक्यापछा केटाकी कुरडि साँचिइ रैछ भुणी पत्याइभान्छे । केटाले किसानका घरअ पैसा काँ राखिराख्यान् भुणिवटि हात हेद्द्यावालाबठे थाह पाइराखिथ्यो । किसानकी श्रीमतीलाइ केटाले घरअभितरअ फलानी ठौर पैसा छन् । तिन पैसा मागिलैभे भुणी किसानले भुण्यो हो भुणुन्ज्याँ पत्यार लागिबटि किसानकी श्रीमतीले पैसाको पुरोइ थैलो तइ केटालाइ दिइदिन्छे ।

आफुना घरअबठे नाडोइ रितोइ हिट्याका केटाओ खल्दीमा बुडिआमाको खसी बेच्यालै किसानकी श्रीमतीबठे फुस्कायाकालै गरिवै प्रशस्त पैसा हुनान् । किसान गाडाखेतबठे घरअ नआयाइ केटो ताँ उइका घरबठेलै निसिभान्छ । इतिपाछा ऊ एक घनघोर जङ्गलअका बीचअमा बाटमुण एकलोइ हिट्टुपइरेको हुन्छ । उइलाइ जङ्गली भालुले धेकुन्छ । भालुलाइ केटालेलै धेकुन्छ । आब केटाको ज्यान भयङ्कर सङ्कटअमा पड्यो । ऊ एक रूखका ओड्का लुक्दु खोज्यो तर भाललै उसइकितिर अउन्छ । रूखका एकतिर भालु अर्खितिर केटो हुन्ज्याँ केटाले भालुका आगाडितर्फका दुयेइ गोडा रूखका दुवैतिरबठे च्याप्पु समुन्ज्याँ भालुको मुख रूखले छेकिइभान्छ । आब भालुका गोडा समाइराख्दु केटालाइ खुब मुस्किल पडिरैथ्यो । भालुका दुयेइ गोडा आफुना दुई हातुन्ले समाइबटि रूखलिइ रगड्डा रगड्डा केटोलै भालुले दुवै लगभग थगिरैथ्या । केटाका गोजीमा

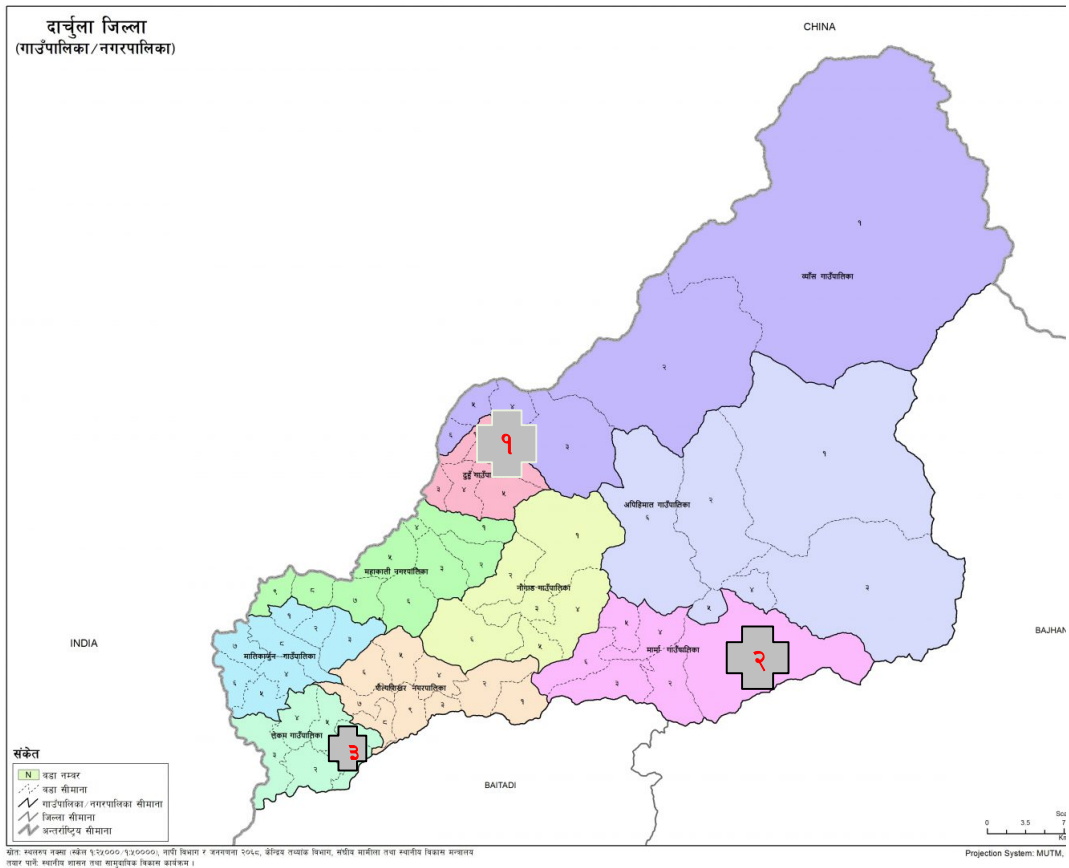
भयाका सब पैसा गोजीबठे तत्ते भाइरमुण भडिबटि ताखाइँ पैसा छाप्दया मसिन छकि जसो धेकीइरैथ्यो ।

केटो ठूला फसादमा पडिरयाका बेला ताँखाइ १० जाना बटून्या पुग्दान् । केटाले भुयाँमुण भड्याका पैसा सपै भालुका पेटअबठे आयाका, आँजि पैसा बनूनाकि इसेरी रगड्डु पड्ड्या बतून्छ । बटून्यान्ले आफ्लेले तसेरी पैसा बनून्त्या विचार गर्यो । एक बलिया बटून्याले भालुका दुवै गोडा च्याप्पु सामायो । केटाले केइबेरअ नचलायाइ सामाइराख भुणिवै आफुना खल्दीबठे भुयाँमुण भड्याका सपै पैसा बोटलिबटि ताँबठेलै आगाडि हिटिग्यो । मुइले पर्र पुग्यापाछा मात्तरै भालुलाइ चालाइबटि जति चायिया उति पैसा बानाया भुणी केटाले ताँबठे आफुना बाटातिर टाप कस्यो ।

भौत्ती पर पुग्यापाछा केटाले राजाको चद्दु पइरेको घोडो धेकुन्छ । घोडालाइ राजाकी एक नोकर्नीले चरूनाकि लेयी हुन्छे । केटाले तइ नोकर्नीलाई छाकाइबटि घोडालाइ आफुनो बनून्त्या विचार गर्यो । केटाले नोकर्नीखाइँ तमलाई भोक लागिरै हुनिहो; खाना खानाकि भा; उन्ज्याँसम्म घोडालाइ मुइ हेरिदिनु भुणुन्छ । नोकर्नी खाना खानाकि भान्छे । इसै मौकामा केटाले उतेइ भुयाँइन् राख्योको लागाम समाइबटि चद्दुपइरया घोडालाइ लउन्छ, उबटि तइ घोडामा चडिबटि तइलाइ कुदाइबटि आफुना घरअतर्फ भान्छे ।

कानिसाका घरअ केइ समय आगाडिइ उइका बाबाको स्वर्गवास भइसक्योको हुन्छ । बाबाइका भाग्यले खान्या हुँ भुण्प्या उनरा छयै दादान्की हालतलै एकदमुइ कमजोर हुन्छे । कानिसाले यो सब हालत धेकुन्छ । आफू प्रशस्त पैसालै लेइबटि घोडामाइ सवार होइ घर पुग्याका उइले आफुकिल्या केइ समयपाछा एक सुन्दर घर बनून्छ । घर बानाइसक्यापाछा उइले एक केटीसित ब्यालै गरून्छ । ब्या गरिसक्यापाछा ऊ सुखकि जिन्धगी बाँचुन्छ ।

(स्रोत : पार्वती देवी जोशी लेकम् गा.पा)

दार्चुला जिल्लाको प्रशासनिक नक्सा र अध्ययनका लागि छनौट गरिएका स्थानीय तह दुँहुँ मारमा र लेकम् गाउँपालिका (१,२,३)

दुँहुँ सस्कृति भेषभूषा र पहिरन भल्कने तस्वीर(साभार नयाँ नेपाल एफ. एम दार्चुला)

मार्मा संस्कृति भेषभूषा र पहिरन भल्कने तस्वीर(नयाँ नेपाल एफ. एम दार्चुलाबाट साभार)

सौका जातिको संस्कृति र पहिरन भल्कने तस्वीर